

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

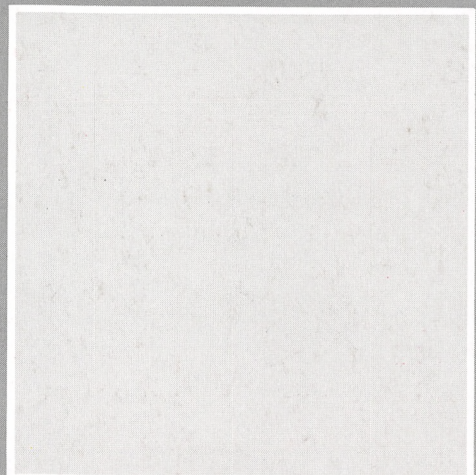
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1993

August

Side 97-176

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Abonnement: **kr. 185** årligt for 4 numre
Abonnementstegning og bogsalg: Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postboks 661, 2200 København N * tlf. 31 39 66 11 * gironummer 5 08 62 64
Redaktører: arkivar Inge Bundsgaard, tlf. 31 39 35 20
arkivar Michael H. Gelting, tlf. 31 31 04 84
Redaktionsadresse: Fortid og Nutid, v/arkivar Michael H. Gelting, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K
Redaktionsudvalg: arkivar Peter Bondesen, tlf. 86 43 13 00; museumsinspektør Tommy P. Christensen, tlf. 66 13 13 72/ 46 46; docent Karl-Erik Frandsen, tlf. 31 54 22 11; arkivar Jørgen Thomsen, tlf. 66 13 13 72.

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd:

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II

Opslagsværket er en uundværlig håndbog for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie i videste forstand. De to bind består af 600 artikler med ajourførte litteraturhenvisninger og et register på 10.000 henvisningsord, som gør det muligt at belyse et emne fra mange synsvinkler. Værket dækker perioden ca. 1400–1914.

Pris: 1.080 kr. + forsendelse.

Historie og Lokalsamfund, red. Søren Ehlers

Bogen, der er skrevet af et bredt sammensat forfatterpanel, henvender sig til undervisere i folkeskolen, gymnasium og voksenuddannelse og til museers og arkivers medarbejdere. Blandt bogens artikler kan nævnes: Lokalhistorie i folkeskolen. Gymnasieelever og lokalhistorie. Kulturlandskabet i undervisningen. Familie og hushold. Fattigdom og sygdom. Foreningen og fritiden. Arbejde og lokalhistorie. Velkommen på arkiver og museer. Lokalhistorisk litteratursøgning.

Pris: 172 kr. + forsendelse.

Genoptryk: R.W. Bauer. Calender for årene 601 til 2200

Bauers Kalender er en »evighedskalender«, der omfatter årene 601–2200 e.Kr. For hvert år kan man her få oplyst de bevægelige helligdages placering og søndagens betegnelse, angivet efter både den julianske og den gregorianske kalender.

Bauers Kalender er et uundværligt værktøj for alle, der arbejder med historie. Det gælder ikke mindst for slægtsforskere og andre, der har brug for f.eks. at dechiffrere kirkebøgernes kronologiske oplysninger.

Pris: 138 kr. + forsendelse.

Fortid og Nutid

August 1993 . hefte 2 . side 97-176

Kvarterhistorie - fremtidens lokalhistorie

John T. Lauridsen

Fortid og Nutid august 1993, s. 99–118.

På SLA's forskningsseminar om byhistorie i oktober 1992 bidrog John T. Lauridsen med et indlæg om kvarterdannelse og kvarterudvikling, der her bringes i omarbejdet form. John T. Lauridsen betragter bydels- og især kvarterhistorien som sognehistoriens moderne arvtager og stiller det dobbelte krav til denne historie, at den skal skrives for og til de lokale beboere, og at den samtidig skal være af interesse for andre gennem sit komparative sigte. Han gennemgår de hittidige kvarterstudier og understreger behovet for et tværfagligt samarbejde.

John T. Lauridsen, f. 1951, dr.phil., forskningsbibliotekar ved Det kongelige Bibliotek. Har bl.a. skrevet lokalhistorie om Århus, København og Esbjerg.

Lokalhistorien blev indtil for en snes år siden ofte betragtet som en andenrangs-historie af de fleste »rigtige« historikere, d.v.s. historikere med en videnskabelig baggrund, som beskæftigede sig med »rigshistorie«. Det hang bl. a. sammen med, at størstedelen af lokalhistorien blev dyrket af personer uden for fag-historikernes kred. Siden er lokalhisto-rien blevet professionaliseret. Proces-sen er ikke afsluttet endnu, men ved år 2000 vil de fleste lokale arkiver og mu-seer over sogneniveau have ansat ud-dannede historikere, arkæologer og et-nologer. Allerede nu er der flere pro-fessionelle historikere, der beskæftiger sig med lokalhistorie end med rigshisto-rie. Lokalhistorikerne har overtaget amatørernes tidsskrifter eller har ud-viklet deres egne nye publiceringskana-ler i form af skrifterækker, årbøger eller tidsskrifter. Samtidig har de store gamle landsdækkende tidsskrifter ople- vet en vis stagnation både med hensyn til nyrekruttering af forfattere og for-nyelse af indholdet. Det nye i dansk hi- storisk forskning sker mere i de lokale publiceringskanaler eller i specialtid- skrifterne, f.eks. inden for arbejderhi- storien. Af de store gamle historiske tidsskrifter er det *Fortid og Nutid*, der bedst har formået at placere sig i de

sidste 10–15 års faglige debat. Måske hænger det blandt meget andet også sammen med, at den gamle skelnen mellem rigshistorie og lokalhistorie ikke har spillet nogen rolle for *Fortid og Nutids* faglige profil. Som det eneste af de gamle tidsskrifter har *Fortid og Nu- tid* kunnet drage fordel af lokalhistori-ens professionalisering, og var bedst ru- stet til det, i kraft af sin baggrund i Dansk historisk Fællesråd. Det er såle- des også *Fortid og Nutid*, der først og fremmest har præsenteret det allerme- ste af dansk lokalhistorisk og herunder byhistorisk forskning i de sidste 25 år i form af oversigter og anmeldelser.

Der forskes i byhistorie i Danmark som aldrig før. Lokalhistoriens profes- sionalisering modsvares af en stigende interesse for lokalhistorie. Lokalhisto- rien sælger, selv om den ikke så tit når frem til hverken de etablerede rigshi- storikere eller de landsdækkende ny- hedsmedier. Lokalhistorikere og byråd landet over spejder i disse år efter jubi- læumsdatoer og runde fødselsdage for at få en anledning til at lade store nye byhistorier løbe af stablen. En anled- ning skal også lokalhistorien gerne have i disse tider.

Det har dette indlæg også. Efter i nogle år at have beskæftiget mig med

byhistorie, tog jeg det skridt at træde nærmere menneskene på gulvet, steg ned fra den hele bys historie til kvarterhistorien, for at undersøge, analysere og formidle historien på det niveau.¹ Herom handler det følgende.

Den store og den lille historie

Det er et tilbagevendende problem for den praktisk arbejdende lokalhistoriker, hvordan man skal tackle forholdet mellem den store og den lille historie. Der skal nok med af den store historie til, at den lille historie ikke kommer til at stå isoleret, i værste fald også uforklaret og uformidlet. Som verden hænger sammen, er der ingen lokaliteter, der er et uafhængigt og uberørt rum. Derfor kan de heller ikke fremstilles sådan. Til orientering om, hvor i spektret af »større« og »mindre« historie, mit udgangspunkt for det følgende ligger, er vedføjjet nedenstående oversigt, hvis enkle pointe egentlig er, at den store og den lille historie er en relativ størrelse. Der vil som regel være noget, der er »større« og andet der er »mindre«, end det rum, den lokalitet, det sted, det niveau, man i en given situation arbejder med eller på. Når jeg tager udgangspunkt i kvarterhistorien, så er det et led i bydelshistorien, men også i byens historie, der igen er en del af landsdelens og derigennem af landets historie. Sådan kan jeg fortsætte mod det større, til vi har hele universet med. Omvendt kan jeg fra et bykvarters historie zoome ind på en enkelt gade, en enkelt ejendom og en enkelt familie eller et enkelt individ og ende i biografien.

Den ideale historie, hvor lokal den end er, sørger (ganske som biografien) altid for at forbinde familien og individet med den større historie i og uden for det kvarter i det omfang, det giver mening. Det kan være nye saneringsregler bestemt på Christiansborg eller et nyt direktiv fra EF, der griber lige og di-

rekte ind i et kvarters liv. Eller det kan være en international storkoncern eller en dansk virksomhed, der øver indflydelse i lokalområdet i kraft af beslutninger om anlæg eller flytning af virksomheder. Mest nærliggende er den givne kommunes egne dispositioner med hensyn til kvarteret, men det hele er en større historie set fra kvarterets perspektiv eller niveau.

den store historie	den lille historie
verden	Europa
Europa	Danmark
Danmark	landsdelshistorie
rigshistorie	lokalhistorie (by/land)
byhistorie	bydelshistorie
bydelshistorie	kvarterhistorie
kvarterhistorie	enkelte gaders historie
gadehistorie	ejendoms historie
ejendommen	lejligheden/huset/ familien

Byer, bydele og kvarterer

Selv om det måske synes ligetil, vil et par ord om terminologien være relevant for det følgende.

Kvarteret befinder sig inden for byens rum, det er en del af byen, men det er ikke nødvendigvis en bydel i administrativ forstand.² Man kan godt kalde f.eks. Christianshavn, Amager eller Østerbro for kvarterer, men her vil jeg betragte dem som bydele og adskille dem fra kvartererne ved, at de for det første har et langt større befolkningsgrundlag end det typiske kvarter. F.eks. Amager med sine over 100.000 indbyggere vil det alene p.g.a. størrelsen være meningsløst at kalde et kvarter. Med et indbyggertal i den størrelsesorden er der ikke noget meningsfyldt fællestræk, som gør det til et kvarter. Kvarteret har typisk ikke mere end et firecifret indbyggertal.

For det andet er det en bydel, og ikke et kvarter, hvis det af de kommunale myndigheder bliver betragtet som en administrativ enhed med klart fastlagte grænser, hvor kvarteret kan overskride

de kommunale grænser eller blot være en delmængde af en bydel.

Det kan også anskueliggøres ud fra pyramideprincippet:

6. enkelte hjem
5. enkelte ejendomme
4. enkelte gader
3. kvarterer
2. bydele
1. byen

– hvor byen er summen af det hele, og kvarteret befinder sig sådan cirka midt på skalaen i denne pyramide.

Hermed er jeg fremme ved pointen med dette: Mens almindelige byhistorier og for de store byers vedkommende tillige bydelshistorierne må holde sig til de generelle linier, byernes »store historie«, om man vil,³ så er man ved kvarterhistorierne nået frem til »den lille historie«, et mikrosamfund, hvor det er muligt og ønskeligt at gå langt tættere på individer, gader, huse osv. for at belyse livsvilkår og livsformer med de fordele (og ulemper), det indebærer. Et oplagt eksempel, tilmed af samme forfatter, Hans Helge Madsen, gælder Østerbro. Hans Helge Madsen har skrevet om hele bydelen,⁴ men han har tidligere⁵ skrevet om et enkelt kvarter på Østerbro, nemlig Brumleby, hvor han kommer helt anderledes tæt på mennesker, miljø og bolig end i den større bydelshistorie.

Kvarterhistorien bliver egentlig afløseren for sognehistorien i den forstand, at den kolossale byvækst i det 20. århundrede og de store byer uvægerlig fører til en opsplitning af byhistorien i mindre og mere overskuelige dele. Det er i dag nærmest absurd at tale om f.eks. stor-Københavns historie som lokalhistorie. Det er en administrativ, overordnet enhed, men folk på Østerbro kan lige så godt identificere sig med personer i Højbjerg ved Århus som med beboerne i Vanløse, eller rettere: De kender næsten lige så lidt til dem og

deres lokale forhold, bebyggelse osv. Enhederne er så store og anonymiserende, at der ikke er grundlag for en kvarteridentitet. Det er derfor, jeg mener, at bydels- og især kvarterhistorien er sognehistoriens moderne arvtager. Det er den mindre, mere kendte og overskuelige enhed, folk i stigende omfang vil interessere sig for og fokusere på, ikke stor-Århus eller stor-København. Eller i hvert fald kommer den nære lokalhistorie i første række og den øvrige bys i anden række.

Sognehistorierne var og er som regel også »kun« fremstillinger dækkende en befolkning på nogle tusinde indbyggere. Tillige har de oftest været uden større perspektiv, ja i mange tilfælde læstes og læses de faktisk kun af folk med overvejende lokal interesse. I andre tilfælde kræves der oven i købet lokalkendskab for at få udbytte af læsningen.⁶ Selv ikke nogle af de nyeste og bedste sognehistorier skrevet af professionelle historikere har kunnet komme helt ud over disse problemer.⁷ De farer rummer kvarterhistorien også med den definition, der her er anvendt.

Kvarteret i forhold til byen

Det lige skitserede problem bringer mig så til mit næste underpunkt. Når det ikke er hele byhistorien, man beskæftiger sig med, hvordan sætter man så kvarteret (og bydelen) i et meningsfyldt forhold til den generelle udvikling i byen? Før jeg søger at besvare dette spørgsmål, vil jeg påpege, at der er eksempler nok på, at sognehistorier er blevet til i deres helt eget rum, og at det går højt, når der bliver påklaret nogle generelle henvisninger til den almindelige Danmarkshistorie. Det er ikke meget værd, og det er kvarterhistorie heller ikke, hvis f.eks. en beskæftigelse med 1930'erne kun udløser stikord som krise og arbejdsløshed. Med kvarterhistorien er vi så tæt på, at der skal lokale

Grænserne flyttes, byen opsluger oplandet. Her belyst ved udviklingen ved Århus fra 1950'erne til 1970'erne. Det åbne land mellem Hasle, True, Tilst og Mundelstrup er blevet delvis bebygget efter en samlet plan, og det hele er næsten vokset sammen. De gamle landsbysamfund er blevet opslugt af samlet villa-, rækkehus- og blokbebyggelse; det gælder især Tilst, mens True og Mundelstrup ligger som yderliggende øer af gammel bebyggelse i moderne boligområder og sovebymiljøer. Sammen voksningen er nemlig ikke organisk, og som centre for social aktivitet kommer de gamle landsbyer ikke til at spille en rolle. De få institutioner, der var, forsvandt med kommunalreformen 1970; de

tal, lokale fabrikker, familier og navne til for at gøre det vedkommende og nærværende historie. Det skal være kvarterhistoriens styrke, at den gør det abstrakte konkret.

De lokale tal for kvarteret kan så sættes i relation til tilsvarende tal for hele

byen for på den måde at skabe forbindelsen. Dette som et eksempel, der kan overføres til alle mulige andre forhold end lige virksomhedslukninger og arbejdsløshed.

Dette er imidlertid kun én måde at sammenflette kvarterets historie med

gamle kommunekontorer nedlagdes, og nye institutioner og indkøbscentre, bl.a. en Bilka (øverst til højre på s. 102), lagdes i forbindelse med den ny bebyggelse. Købmændene og brugerne i de gamle landsbyer gav op, og de små landsbyer blev lige så meget sovebykvarterer som den nye bebyggelse. Det er True til venstre på s. 102, mens Skjoldhøjparkens villabebyggelse nærmer sig fra højre. På s. 103 ses to gamle, opløste landsbysamfund, Mundelstrup til venstre ved jernbanen og Viborgvej, Tilst længst til højre. Nord er opad. Gengivet med tilladelse fra Kort- og Matrikelstyrelsen.

byens. Den anden er at tage udgangspunkt i kvartertypen.

Kvartertyper

Kvarterer kan karakteriseres på forskellig vis. En typisk fremgangsmåde er at anvende den geografiske beliggenhed

som kriterium: Der er forstadskvarterer og centerkvarterer. Typisk er centerkvarteret det ældste kvarter, rummende både det administrative apparat og strøget med de mange indkøbsmuligheder. Hermed er jeg allerede ovre i det funktionelle kriterium, som ofte er det mest velegnede, når kvarteranalyse skal forbindes med den almindelige by-

historie. Mere herom nedenfor. For med ordet forstad er der – ud over beliggenheden – egentlig ikke sagt andet, end at det er en nyere bydel tilkommet i slutningen af forrige århundrede eller i løbet af det nuværende.⁸ Denne forstad kan være et rent boligområde, og er vi efter anden verdenskrig, kan det være en »soveby« bestående af lutter villabebyggelse, store etageejendomme eller blandet høj og lav bebyggelse.⁹

Typisk for de nyeste forstadskvarterer er, at de er planlagte fra starten og bebyggede inden for en relativt kort årække. De fælles basisfunktioner i kvarteret er få, typisk et indkøbscenter for dagligvarer, et posthus og en kirke, mens beboerne tager andre steder hen på arbejde eller for at foretage større eller specielle indkøb og for at forbruge kulturgoder. Mig bekendt er der ikke lavet ret mange historiske undersøgelser af de overvejende nyere sovebykvarterer, men de skal nok komme. Det kan alene skyldes, at emnet er relativt nyt endnu, men det kan også spille ind, at anonymiteten p.g.a. bebyggelsernes karakter er så stor, at der ikke afsættes et historisk interessant og identitetsskabende rum, da der hverken er et fælles og kollektivt liv, som i de gamle arbejderkvarterer, eller hengår meget andet i kvarteret end den rent rekreative del af livet med søvn, spisning og opholdet foran TV-skærmen. Den sociale udfoldelse finder sted i andre kvarterer. Groft taget og udefra betragtet selvfølgelig. Det er i hvert fald et trøstesløst billede, der oprulles af livet i Hedemarken 1969–74 i Birte Bech Jørgensens og Leif Thomsens undersøgelse af et kvarter i Københavns vestegn, selv om den – selvfølgelig – også viser, at Hedemarken har en historie, som alle andre kvarterer.¹⁰ Det sidste understreges i hvert fald ved læsningen af Ena Hvidbergs og Hannelene Toft Jensens bøger om Vestegnens udvikling over de sidste hundrede år.¹¹ Kvarterhistorien kan som anden god lokalhistorie bringe til-

syneladende kedelige og ens områder og bebyggelser ud af anonymiteten og give dem en identitet gennem deres historie – til glæde for nuværende og til socialisering af fremtidige beboere.

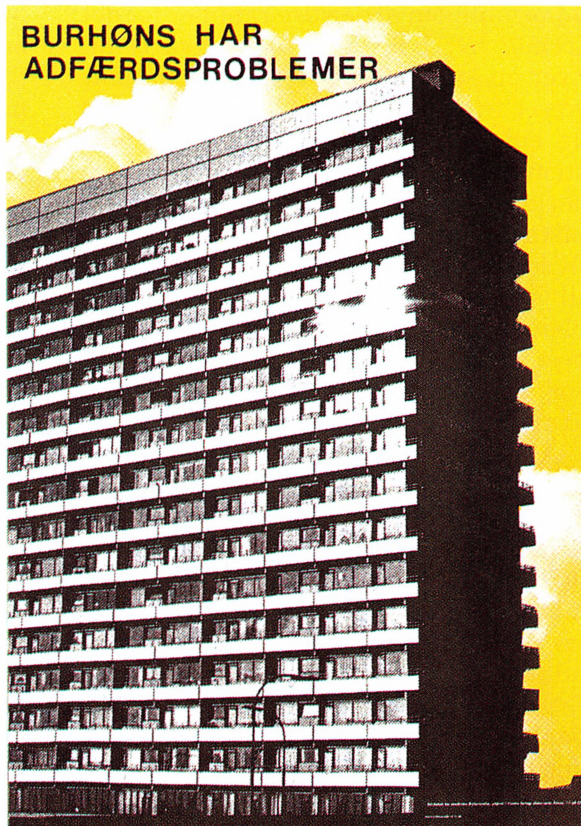
Ud fra det funktionelle kriterium er industri- og erhvervs kvartererne en type kvarter, hvor der foregår en anden og afgrænset del af livet i det moderne samfund og ikke ret meget andet. Tilsvarende med indkøbskvarterer med city-status, som med deres kontorer fra første sal og højere op er nærmest uddøde om aftenen – ligesom gaderne – for andre end udefra kommende spadserende, der vil kigge vinduer m.m.

Dette er de rendyrkede kvartertyper, som har vundet frem efter anden verdenskrig i takt med ændrede indkøbsvaner, arbejdskraftens større bevægelighed, stigende kommunal planlægning osv. Skal vi blive i de kommunale planlæggeres jargon, så er der i dag ved siden af de rene eller »ideale« kvartertyper de blandede kvarterer, hvor flere funktioner endnu indgår i kvarterets liv. Typisk er det både et bolig- og et erhvervsområde med indkøbsfaciliteter og måske beskedne underholdnings- og fritidsmuligheder. Det gør disse kvarterer til en mulig ramme om et helt liv. Ud fra en moderne teknokratisk byplanbetragtning er disse kvarterer gammeldags, og den kommunale bestræbelse går via lokalplaner m.m. ud på at opdele og »rense ud« i sådanne kvarterer, så bolig og erhverv bliver adskilt. I denne bestræbelse hjælpes kommunerne på vej af butiksdøden og handelens koncentration på færre og større forretninger samt virksomhedsflytninger, når pladsen bliver for trang eller støj- og forureningsgenerne for store, og naboernes klager indløber. Endelig er der saneringerne, når kommunen i forbedrings navn forflytter nogle lavere socialgrupper og efter saneringer eller nybyggeri modtager højere socialgrupper i de samme områder. De blandede kvarterer er ikke alene »gammeldags«

Der har været rettet megen kritik mod trivselen i de moderne højhuskvarterer. Rodløse og fremmedgjorte mennesker er bunket oven på hinanden etage efter etage; slår man dørene op, står sofaen og TV-apparatet (tændt) samme sted i hjem efter hjem, tvunget konformisme af et gennem-industrialiseret blokbyggeri uden spillerum for eget initiativ og fantasien. Det giver adfærdsproblemer. Imidlertid er det ikke kun et spørgsmål for de sociale myndigheder, men også for lokalhistorikeren. Hun eller han kan være med til at give identitet til højhuskvartererne og blokbyggeselskaberne; der venter en historie her, som ikke er mindre væsentlig end den, der er forbundet med forrige århundredes stenbro og lejekaserner. Det vil også sætte et nyt perspektiv på den rene fremskridts-tro, som lokale kvarterers socialhistorie let kan lande i.

Plakaten er af Mikael Witte. Foto Ole Woldbye.

for de kommunale myndigheder, men også u hensigtsmæssige for at blive i teknokraternes jargon. Det er så godt som uden undtagelse ældre kvarterer, hvis dannelse daterer sig så langt tilbage, at den kommunale styring ikke var slået effektivt igennem, dvs. i forrige århundrede eller de første årtier af det 20. århundrede.

Der er flere nyttige og brugbare kriterier endnu: Det sociale kriterium er en helt oplagt synsvinkel at lægge ned over et kvarter. Det er således to forskellige historier, om det drejer sig om et udpræget arbejderkvarter, dvs. et kvarter, hvor arbejderfamilierne udgør det absolutte flertal, eller et overklassekvarter langs Strandvejen ved København eller i Gammel Holte. Med disse to yderpunkter kan det også illustreres, hvordan andre kriterier får betydning for en generel karakteristik. Mens ar-

bejderkvarterer kan bestå af etageejendomme eller småhuse eller begge dele, vil overklassekvartererne som regel bestå af villaer. Mellem yderpunkterne i social henseende befinder sig den store gruppe af blandingskvarterer, hvor det er andre forhold, som giver særpræget og identiteten.

En kvarterundersøgelse vil naturligt starte med kvarterets opståen. Her er der også to diametralt modstående muligheder (med mellemformer): Det selv-groede kvarter eller det fuldt planlagte og på få år bebyggede kvarter. Hvilken af mulighederne, der end kommer i betragtning – der kan jo være mellemformer – så bliver det helt afgørende for kvarterets forhold til den øvrige by og for forholdet til myndighederne. I den fuldt planlagte by har kommunen i samarbejde med bygherrer og entreprenører fra starten haft hånd i hanke med

udformningen af de ydre rammer for det sociale liv. I de selvgroede kvarterer, hvor en kommunalt styrende hånd har været fraværende, når der ses bort fra de enkleste byggevedtægter og vejbestemmelser, forholder det sig helt anderledes. Her bliver det en del af selve historien at følge den kommunale indflydelses og indgribens udvikling frem til løsningen af en række basale problemer som kloakering, vand, gas, el, veje, skoler osv. Alle de forudsætninger som er til stede i det moderne planlagte kvarter.

Af det foregående skal man ikke forledes til at tro, at jeg er af den klippefaste overbevisning, at der kun kan komme spændende og vedkommende historie ud af de selvgroede kvarterer, mens de fuldt planlagte byers historie vil være lige så kedelig som ofte deres udseende for den udefra kommendes flygtige blik. Nyboder-kvarteret i København er det bedste om end ikke lige det mest karakteristiske eksempel på, at det fuldt planlagte kvarter kan være endog særdeles spændende at beskæftige sig med, men her fandt den første planlægning ganske vist også sted før 1630!

Et kvarter har som mennesker et »livsforløb« eller rettere sine aldre. Det er ungt, det bliver fuldt udbygget, det bliver ældre. Huse og ejendomme, der var nye engang, bliver gamle, saneret eller revet ned og nyt bygget. Kvarteret kan skifte funktion og ofte social status; hvor det tidligere var forstad, kommer det til at være en del af den ældre bydel; hvor engang solide håndværkere og erhvervsdrivende slog sig ned, kan der komme lavstatusgrupper, unge arbejderfamilier og studenter, som ser mest på den lave husleje og nødtvungent mindre på komfort som fjernvarme og eget bad.

Det er mest i de planlagte eller inden for få år bebyggede kvarterer, at man har begrebet sølvbryllups- eller pensio-

nistkvarterer, dvs. kvarterer, hvor alle beboere stort set er lige gamle, da de flyttede til kvarteret på samme tidspunkt. Heroverfor står selvfølgelig det aldersmæssigt spredte kvarter, der både rummer en stor gruppe børn og helt unge og pensionister. Det er klart, at det sociale liv i de to typer af kvarterer vil være helt forskelligt.

Endelig som det sidste kriterium, jeg vil trække frem, er identitetskriteriet. Der er dem, der betragter sig som f.eks. christianshavnere, christianitter eller ama'rkane, hvor de end færdes i verden. De har et mentalt tilhørsforhold til et område. I nogle tilfælde er det område eller kvarter ikke svært at afgrænse fysisk, i andre tilfælde kan det være særdeles vanskeligt og svævende, ja måske mest et mentalt landskab, der er tale om. Alligevel bør det ikke afskrække ved undersøgelser, selv om det er sværere at operationalisere end et kommunalt defineret område. I hvert fald som udgangspunkt er det en måde at nærme sig et kvarters hele mentale liv, hvorved man opnår nogle givende indsigter og kan karakterisere kvarteret og dets mennesker helt anderledes indefra, end når denne dimension på forhånd er udelukket.

Det er ikke muligt generelt at hierarkisere kriterierne i forhold til hinanden, at sætte nogle over andre. Hvilke kriterier, der vil være relevante, afhænger af, hvilke spørgsmål man stiller til materialet, men med kriterierne i bagehovedet giver det omvendt også en første indgang til at stille nogle spørgsmål i forhold til et givet kvarter.

Socialt/statuskriterium

arbejderkvarter
håndværkerkvarter
børnerigt kvarter
studenterkvarter
funktionærkvarter
mellemlagskvarter
overklassekvarter

Geografisk kriterium

forstadskvarter
centrum – centerkvarter

Funktionelt kriterium

indkøbskvarter
erhvervskvarter
industrikvarter
forlystelseskvarter
boligkvarter – soveby
blandet bolig- og erhvervskvarter

Dannelses/tilblivelseskriterium

selvgroet kvarter
planlagt kvarter

Alderskriterium for beboere

pensionistkvarter
sølvbryllupskvarter
studenterkvarter
børnerigt kvarter

Alderskriterium for bygningsmas- sen

nyt kvarter
ældre kvarter
saneringskvarter
musealt kvarter

Erhvervskriterium

fiskerkvarter
havnekvarter
værftskvarter
studenterkvarter
kunstnerkvarter
lærerarkvarter
lægekvarter
osv.

Bebyggelseskriterium

bungalowkvarter
villakvarter
rækkehuskvarter
højhuskvarter
etageejendoms-kvarter
havehuskvarter

Politisk kriterium

røde højborger
konservative kvarterer
osv.

Identitetskriterium

identifikation med et kvarter

Hvem skriver jeg for?

Kvarterundersøgelsers målgruppe

Hvis kvarterhistorie skal være sognehistoriens fortsættelse i en overvejende urbaniseret verden, så ligger der deri nærmest, at kvarterhistorie først og fremmest er for de lokale beboere og andre med tilknytning til de givne kvarter, samt andre med interesse for den givne by. Det faktum, at de fleste læsere vil være lokale, er næppe til at komme udenom, hvis kvarterhistorien ellers overhovedet tager det formidlingsmæssige element alvorligt. Den type lokalhistorie, hvor historikeren (altid den professionelle og aldrig amatørhistorikeren) betragter de lokale beboere som en ældre tids etnografer betragtede de vilde på eksotiske steder, dvs. som rene undersøgelsesobjekter, hvorom den hvide mand eller nu den videnskabelige historiker i en snæver vending skal have oplysninger til en afhandling, tror jeg ikke på. Med lokalhistoriens professionalisering kommer naturligt kravet om en dygtig og velovervejet formidling. Det drejer sig på én gang om forskning og om formidling. Ellers er det ikke god lokalhistorie – eller historie. Det er en fallit, hvis én skal drive den nødvendige forskning i en terminologi eller kode, som kun forstås af andre professionelt indviede, og en anden derpå skal formidle budskabet videre.

Lokalhistorien på kvarterniveau skal leve på og have sin eksistensberettigelse ved at henvende sig til den lokale befolkning og have sit primære publikum dér. At det så samtidig ville være

Et eksempel på det vildtvoksende arbejderkvarter fra 1890'erne, »Klatteup« i Østerbyen i Esbjerg. Indtil 1950'erne var gaden og gårdene det fælles sociale rum. Det var fra starten et lavstatuskvarter, og siden 1950'erne et yndet objekt for kommunale saneringer, både samlede og efter salamimetoden. Denne vilde uorden med skæve vinkler og blandingen af etageejendomme og småhuse kunne de bestemmende myndigheder i Esbjerg lige så lidt lide som deres kolleger i mange andre byer, så der blev i byfornyelsens navn saneret, dvs. revet ned, og hvor lavstatusgrupper blev udflyttet, rykkede nye socialgrupper ind. Foto i Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

ideelt, om andre beboere i samme by, og byhistorikere, etnologer, arbejderkulturforskere, byplanlæggere osv. landet over vil kunne hente inspiration og udbytte af at læse med, er en anden sag. Det bør være et krav til kvarterhistorien som til sognehistorien, at den ikke bare lukker sig omkring sig selv, så udenforstående ikke har gnist af incitament til at læse den.

Kvarterhistorie er en del af byhistorien. Derfor skal kvarteret relateres til byen og dens øvrige kvarterer, men det skal også sættes i forhold til andre sammenlignelige kvarterer i andre byer. I al byhistorisk forskning er det komparative element uomgængeligt.¹² Det er med til at stille de relevante spørgsmål. Der er måske forholdet mellem myndigheder og beboere i det selvgroede kvar-

ter – for at tage et eksempel – der er blevet tacklet på en anderledes måde. Det rejser så naturligt spørgsmålet, hvorfor historien netop gik som den gik i det kvarter, man aktuelt beskæftiger sig med, når det gik ganske anderledes i et i øvrigt sammenligneligt kvarter et andet sted i byen eller i en anden dansk by. Så kan man begynde at trække på hele det batteri af kriterier, der i det foregående er opstillet, og i øvrigt på væsenstræk ved byen og den lokale administration, politiske tradition m.m. Det vil trække både by- og kvarterhistorien ud af det anstrøg af »det einmalige«, som man alt for ofte finder. Nu skriver vi Xkøbings historie, og da det – naturligvis – er interessant i sig selv, glemmer man ofte at stille nogle af de mange relevante spørgsmål, som kan

gøre det interessant for andre end lige de lokale at læse om byen – eller et kvarter i byen.

Det komparative krav er ikke for højt et krav at stille til kvarterundersøgelser, for der foreligger blot siden 1970 så mange fremstillinger, man kan forholde sig til, at fraværet af sådanne ikke kan være en undskyldning for at lade være. Jeg vil her henvise til den afsluttende litteraturliste med hovedvægten på kvarterhistorien, som altovervejende medtager titler siden 1970. Noget andet er, at denne litteratur stadig er i sin vorden, og at der er meget langt igen, før der er noget, som ligner en passende geografisk og typologisk spredning. Endelig har mange byer, heraf flere af landets største, som bekendt ikke en moderne og tidssvarende byhistorie, dvs. en samlet byhistorie dækkende også en væsentlig del af efterkrigstiden. Det gælder f.eks. Århus, Esbjerg og Vejle, hvor de sidste store byhistorier udkom henholdsvis 1941, 1943 og 1927!

Kvarterundersøgelsers tilgangsvinkel – Forskellige traditioner

Her vil jeg ganske kort skitsere nogle retninger og tendenser, der optræder i den seneste snes års forstads-, bydels- og kvarterforskning.¹³ Det sker vel vidende, at ingen – heller ikke jeg – vil til at betragte kvarterhistorie som en ny, særlig disciplin, der skal have egne lærestole, institutter og tidsskrifter osv. Den er ganske enkelt en del af lokalhistorien og byhistorien – ja, af historien.

Den første større kvarterundersøgelse, jeg har kendskab til, er marinehistorikeren H. D. Linds *Nyboder og dets beboere* fra 1882. Den omfatter hovedsagelig 1700- og 1800-tallet. Det var et traditionelt historisk-empirisk arbejde på grundlag af det eksisterende

kildemateriale, men at der kunne graves adskilligt dybere på flere områder, viste Jørgen H. P. Barfod godt hundrede år senere med *Christian den IV's Nyboder* (1983) ud fra stort set samme indgangsvinkel. Er disse undersøgelser af ældre kvarterers tidlige udvikling præget alene af historikere, så viste Annette Vasström i 1985, at samme kvarters nyere historie kan skildres helt anderledes af etnologen, der tager en række interviews under faglig behandling og supplerer med andet kildemateriale.¹⁴ Det er samme kvarter til forskellig tid, men en endnu større rolle end dette spiller etnologens tilgangsvinkel i forhold til den traditionelt arbejdende historikers. De forskellige faglige traditioner er afgørende for resultatet, selv om der kan peges på andre forskelle. Barfod kunne ikke have arbejdet meget anderledes; en etnologisk tilgangsvinkel til Nyboder i 1600-tallet møder naturligvis uoverstigelige hindringer, men en traditionelt arbejdende historiker ville på den anden side ikke have fået det samme ud af at arbejde med Nyboder fra 1880'erne og frem som Vasström. Erindringsmaterialet er det bærende og mellem menneskelige relationer det centrale, livsformer og livsmønstre stikordene for Vasström. Beboere i Nyboder har været mobiliseret til projektet gennem flere faser. Hvordan en sådan storstilet, nøje planlagt erindringsindsamling kan foretages, fremgår også af Vasströms fortrinlige bog.¹⁵

Det er karakteristisk, at den moderne kvarterdannelse er blevet studeret lige så meget eller mere af andre faggrupper end af historikere: Etnologer, arbejderkulturforskere, arkitekter og byplanlæggere, kultursociologer og sociologer. For sociologerne har det moderne menneskes tilpasningsproblemer og konflikterne i de industrialiserede boligmiljøer stået i centrum. Det har langt hen været menneskelig adfærd og trivsel inden for givne betonrammer, det har drejet

sig om. Arbejderkulturforskere har kastet sig over familieforhold og boligvilkår i arbejderkvarterer, sammenhold og støtte mellem beboere m.m., mens etnologerne for nogles vedkommende har holdt sig meget til de enkelte kvarterers ydre rammer, miljø- og bygningsmæssige kvaliteter,¹⁶ mens andre i stedet har fokuseret på den livsform, som har udfoldet sig inden for et givet miljø.

Umiddelbart kan forskellen i arbejdsmåden mellem arbejderkulturforskere som Svend Aage Andersen og nogle etnologer forekomme at være ret ubetydelig, selv om der givetvis er metodiske problemer, der gør, at nogle etnologer forholder sig negativt til arbejderkulturforskning i den udformning, Svend Aage Andersen driver den.¹⁷ Fælles er i hvert fald det primære kildemateriale, nemlig interviews, som langt hen bærer fremstillingerne.

Der kan ikke herske tvivl om, at interviews er et væsentligt kildemateriale i kvarterundersøgelser for det 20. århundrede, og i hvert fald i de afhandlinger, hvor sigtet ikke er ganske snævert, men har karakter af en samlet fremstilling eller »totalhistorie«, kan de simpelthen ikke undværes ved siden af de kommunale arkiver, erhvervsarkiverne og de private foreningers, institutioners og personers arkiver. De skal indgå på lige fod med andet kildemateriale. Uden interviews kommer en del af kvarterhistorien til at »mangle«. Hvordan beskæftige sig med identiteten i et kvarter uden interviews eller få at vide, hvor de farlige gader var og det sociale liv udfoldede sig? Hvordan det sociale netværk fungerede? Og meget mere. Interviews giver mennesker og liv til skattelister, vejvisere og folketællinger.

Interviews og erindringer kræver tid. Både ved indsamling og bearbejdning. Det er ikke mindre krævende end detektiviske kildeundersøgelser i et spredt og vanskeligt materiale. Det kan derfor virke skræmmende og holder må-

ske nogle tilbage, men rummer de samme muligheder for at gøre opdagelser og »fund« som traditionelle historiske kildestudier. En moderne kvarterhistorie, omfattende det 20. århundrede, kan ikke komme uden om erindringer og interviews. Vasstrøm har i sin undersøgelse af Nyboder givet et fint eksempel på, hvordan indsamlingsarbejdet kan gribes an, hvis ressourcerne er til det.¹⁸ Via medierne, dagcentre m.v. at skabe en sådan offentlighed om en kvarterundersøgelse, at interessen for at deltage sættes i skred og derefter udvikler sig efter mund-til-mund-metoden. Også selv om indsamlingen lægges mindre ambitiøst an, er her inspiration at hente.

Interviews erstatter imidlertid ikke anvendelsen af andet kildemateriale, endsige overflødiggør det. Det er næsten uanset hvilken problemstilling, man har valgt. Erindringer er et skrøbeligt materiale, der har brug for kritisk konfrontation og udnyttelse sammen med andet materiale.

Interviews er mindre nødvendige til at fortælle om toiletter, afløb, kloakering, vejenes tilstand og andre ydre forhold, hvis der er et velbevaret kommunalt arkiv. Så kan vi nå længst ved at bruge det, og i stedet supplere eller krydre det med erindringer. Interviews om de sanitære forhold erstatter ikke en undersøgelse i de kommunale arkiver af disse forhold. Heller ikke selv om det er det bevidsthedsmæssige, som er i fokus, for denne bevidsthed eller erindring må under alle omstændigheder sættes i relation til de faktiske ydre forhold for at være af nogen værdi og have udsagnskraft. Her er vi nok ved en af grænserne mellem historikere og nogle etnologer og kulturforskere. Jeg ser det i sagens natur fra historikerens synspunkt.¹⁹

Så er der historikernes arbejder. En gruppe placerer sig som rene socialhistorikere, når de skal lave en kvarterundersøgelse. Her tænker jeg i første række på et eksempel som E. D. Farahs

Det anonyme villakvarter med gader planlagt og afstukket af kommunen. Bebygget fra slutningen af 1950'erne og frem. Her er orden, husene er meget ensartede, byggede med få års mellemrum. Et samlende midtpunkt savnes, gaderne er øde, de har aldrig været et fælles socialt rum. Det fælles rum er rykket fra gaden og ind i stuen til fjernsynsskærmen, hvor alle hver for sig ser de samme programmer. Og historien? Den er der selvfølgelig! Livet her leves ikke mindre, men anderledes end i et arbejderhjem i en toværelses lejlighed i forrige århundrede. Det anonyme ydre slører måske kvarterets historie, også fordi det er en så opsplittet historie, næsten uden kollektivt liv, selv om livsmønstret ofte er så ens. Foto Heine Pedersen / Billedhuset.

og J. Schmidts arbejde om Frederiksberg-kvarteret i Århus i slutningen af forrige århundrede.²⁰ De tæller og lægger sammen og tæller igen, så hårde facts eller i hvert fald social statistik vælter frem. Det er måske lige en tand for meget, i hvert fald hvis en sådan artikel skal have bud til de lokale beboere også. Eller skal vi betragte den som et stykke grundforskning, hvor det er op til andre at formidle resultaterne ud til andre end fagfolk? Det er måske en tvivlsom arbejdsdeling i en udpræget humanistisk videnskab, hvor formidlingsaspektet må være en integreret del af arbejdet. Menneskene tabes for meget af syne til fordel for – nyttig – social statistik.²¹ Hvor meget anderledes og alligevel mere givende det samme kvarter, Frederiksberg i Århus, har kunnet behandles, er Bodil Olesens bog om bolig- og livsformer gennem 100 år et for-

trinligt eksempel på.²² Hun kombinerer arkivmateriale, interviews med beboere og billeddokumentation (grundplaner, facader og interiører) over den lange periode, så læseren får en samlet forestilling om ændringerne, fra detaljer til de større sammenhænge, som nok så mange talkolonner ikke kunne have givet.²³ Det må være en af vejene frem, gerne kombineret med socialstatistik i rationerede mængder. For den »totale« kvarterhistorie kan det naturligvis ikke blive.

I flere andre kvarterundersøgelser er interviews kombineret med andet materiale, således hos historikeren Rita Sørensen i den sympatiske skildring af beboerne og Sjællandsgadekvarteret i Århus i nyere og nyeste tid.²⁴ Der kunne være trukket mere på de kommunale arkiver, men så var det blevet en anden historie, og det er tydeligvis ikke den,

De moderne kvarterer efter 1960 har fælles rum og fælles arealer som aldrig tidligere, men det fælles kan ikke bruges til noget, er ikke til mødet mellem mennesker, men til individuel transport fra bolig til arbejde, indkøb og fritid i form af store vejanlæg, ramper, parkeringspladser, gangbroer, stier og omkørsler. Her eksemplificeret ved kvarterets rum i Avedøre Stationsby 1993. Foto Ernst Nielsen.

Rita Sørensen vil skrive. Et stykke videre endnu er journalisten Jan Knus gået i sin *Hundrede års kollektiv. Anholtsgadekrøniken. En krønike om et kollektiv, et hus, en gade, et kvarter i Århus i hundrede år* (1992). Den er et typisk eksempel på en form for kvarter- og gadehistorie, hvor det formidlings- og billedmæssige har været i højsædet, garneret med historier, en krønike mere end historie; en slags kvarterets familiealbum fra dagligdagen og festligheder med ledsagende tekst.

Selv har jeg skildret et arbejderkvar- ters udvikling i Esbjerg over perioden 1890–1990 under inddragelse af de her fremlagte overvejelser.²⁵ Det har bl.a. på grund af den lange kronologiske periode ikke kunnet blive en »total« kvarterhistorie, selv om jeg har søgt at komme omkring nogle af de væsentlige

træk. Heller ikke har jeg kunnet trække så intensivt på et stort erindringsma- teriale som ønskeligt. Det er et spørgs- mål om ressourcer – for menneskene er der. Derimod har bl.a. kommunearkivet været udnyttet ret intensivt. Kvarteret har været socialt temmelig homogent, overvejende ufaglærte arbejdere, men arbejderkulturforskere og især fagbe- vægelseshistorikere vil blive skuffede, hvis de tror, at her kommer primærstof- fet for dem. Uanset tidspunkt fyldte fag- bevægelsen faktisk kun en ret begræn- set del af hverdagen i kvarteret, et lille rum mellem arbejde og fritid og ikke så meget som mange andre aktiviteter, når bortses fra de ganske få bosiddende fagforeningsledere. Afsættet for under- søgelsen er taget i kvarteret, er set der- fra, i forhold til den omgivende verden, arbejdspladserne og de kommunale

Den lille købmand eller brugs er væk. Butikskæder og enkelte specialforretninger præger de få butikstorve i kvartererne; nogle kvarterer er helt uden indkøbsmuligheder, andre har kun en enkelt stor kædeforretning og en del forvoksede kiosker. Her er det »butikspromenaden«, det lyder kønt, langs Store Hus i Avedøre Stationsby, hvor man går forbi både Bosse's Conditori, Irma og en nærpolitistation som udtryk for den sociale realitet. Det er også allerede historie, den lokale samtidshistorie er vigtig. Foto John Jedbo.

myndigheder og i mødet mellem lokale interesser og byens behov.

Fremtidens kvarterhistorie.

Problemfelter

En vej frem vil være et samarbejde på tværs af faggrænserne og helst en åbenhed inden for forskellige fagtraditioner

for nytten af tilgrænsende fags metoder.²⁶ Den fortrinlige bog om Rødovres historie 1901–1976 vil jeg fremhæve som et eksempel på et samarbejde eller i hvert fald en arbejdsdeling mellem historikere og etnologer, som resulterer i et færdigt arbejde, der er betydeligt bedre, end hvis den udelukkende var blevet skrevet af historikere eller omvendt kun af etnologer.²⁷ Endelig skal jeg

være den sidste til at undervurdere amatørernes bidrag. De kan ofte være særdeles værdifulde, ja i mange tilfælde kunne det stykke arbejde, de har sat sig for, egentlig kun gøres af dem. Skal man ikke som journalist Niels Ufer bo i en havekoloni på Amager for at kunne skrive *Det skjulte folk* (1991) om dette særegne miljø indefra? Eller hvordan kombinere engagement og lokalkendskab bedre end det er gjort i antologien om Strandhuse nær Kolding, skrevet af lutter stedkendte amatører med kyndig vejledning?²⁸ Lokalhistorikerne uden faghistorisk baggrund kan selv, hvis det ikke kan være andet!

Sammenfattende kan det uden overdrivelse konstateres, at der ikke er nogen fælles linje eller plan for arbejdet med byhistorie, forstæder og kvarterer, end ikke i terminologisk henseende, selv om jeg holder mig til de sidste 25 år. Dertil er interesser, behov og ressourcer, faglige som materielle, rundt omkring alt for forskellige. Kløften mellem de forskellige faggrupper er der heller ikke bygget bro over. Der er en arbejdsdeling, når det går højt, men et egentligt samarbejde inden for samme afhandling hører til undtagelserne. Bøgerne om Københavns vestegn er eksempler på et sådant samarbejde mellem en historiker og en etnolog, men fremstillingerne er på et så generelt niveau og dækkende en så lang periode, at gevinsten ved samarbejdet ikke er slået fuldt igennem.

Jeg skal ikke slå til lyd for en standardiseret kvarterhistorie, det ligger mig fjernt, men på den anden side bør den »vilde individualisme« finde en grænse, der hvor alle muligheder for sammenligning med andre kvarterer udelukkes. Der bør tages det komparative hensyn. Det sammenlignende må indlægges i fremstillingen. Det er en vej til at komme væk fra den fælde, som lokalhistorie på kvarterniveau let løber ind i, at den bliver ren nostalgi med

»husker du?« eller sentimentalitet over temaet »ak hvor forandret!«.

Kvarterhistorien vil i de fleste tilfælde ligge inden for det 20. århundrede, hvor byudviklingen har været så kraftig. De kommunale arkiver landet over ligger og venter på at blive benyttet til at skrive den,²⁹ og mennesker med viden og erindringer, ja måske kvartermentalitet, lever lige om hjørnet. Kvarterhistoriens naturlige kronologiske slutpunkt er den allernærmeste nutid. Der har byhistorierne for især Odense og Ålborg vist vejen ved at gå helt frem i tid, ligesom kvarterundersøgelserne af bl.a. Bodil Olesen, Rita Sørensen, Luise Skak-Nielsen m.fl. Den rene kvarterhistorie kræver ikke nogen 30 eller 50 års grænse mod nutiden, selv om den fordrer en vis diskretion. Diskretionen gælder imidlertid ikke de byråd og forvaltende myndigheder, som har hersket over kvartererne. I forhold til dem som offentlige magthavere kan kvarterhistorien kun være afbalanceret, men aldrig diskret, hvis ikke helt personlige hensyn gør sig gældende.

Med andre ord er kvarterhistorien et bud på beboernes kollektive og individuelle historie, målgruppen vil derfor forvente og har krav på en mening om forholdene og udviklingen, ikke kun et på den ene side og på den anden side, men et bud på historien. Alt er ikke lige godt eller skidt, heller ikke når det gælder kvarterhistorien. F.eks. vil det være umuligt at lade være med at tage stilling til de kommunale saneringer og deres konsekvenser eller pludselige flygtninge- eller indvandrerproblemer. Tag bare aktuelt Islands Brygge med tilstedeværelsen af et stort flygtningeskib med over tusinde flygtninge, som bogstaveligt talt er blevet sejlet lige ind i lokalhistorien. Islands Brygges kvarterhistorie vil nu være meningsløs at skrive uden at gå ind på den problematik. Det er samtidig et godt eksempel på den foranderlighed, som præger kvar-

terudviklingen mange steder. Beboerne oplever store og af og til meget bratte omvæltninger. Den moderne socialstat regerer og huserer lokalt i et omfang, som den enevældige stat aldrig ville have drømt om. Derfor er der så megen større grund til at sørge for, at kvarterhistorien drives uafhængigt af lokale politikere og myndigheder og samtidig trækker på al den hjælp, de samme individer og institutioner kan give.³⁰ Lokalsamfundet skal være med til at lave vedkommende – farlig? – lokalhistorie med argumenterede synspunkter, hvor præmisserne er lagt klart frem. Kvarterhistorien er på vej som mere end lokalhistorie.

Noter

1. John T. Lauridsen: *Klatteup – Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890–1990*, 1992.
2. Jeg er godt klar over, at en officiel definition på et kvarter kan være et område, der er inddelt ved angivelse af matrikel.
3. Et par nyere eksempler på bydelshistorier er Hans Helge Madsen: *Østerbros herligheder. En bydels identitet*, 1986 og *København før, nu og aldrig*, red. Bo Bramsen, bd. 12, om Frederiksberg.
4. Madsen: *Østerbros herligheder* (se note 4).
5. Hans Helge Madsen: *Brumleby's historiebog. Lægeforeningens boliger på Østerbro*, 1979.
6. Som et nyere eksempel vil jeg nævne: *Tvillingesogne af Geest og Marsk: Sneum og Tjæreborg 1–2*, udg. af et udvalg, 1972–77.
7. Eksempelvis Steen Wulff Andersen m.fl.: *Løjt sogns historie*, 1988.
8. Om forrige århundredes forstadsbebyggelse, se som eksempel Jens Erik Frits Hansen: *Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne*, 1977.
9. Til indkredsning af forstadsbegrebet, se Poul Sverrild: *Forstaden – byens forlængelse – ny by – eller?*, *Fortid og Nutid* 1992, s. 237–251.
10. Birte Bech Jørgensen og Leif Thomsen: *Hverdagslivet i en forstad. Drømme, realiteter og sociale konflikter*, 1978, om Hedemarken. Jeg er godt klar over, at deres mening med bogen ikke var at lave et historisk projekt, men at samtidens, hverdagslivets sociologi, var i forgrunden. Det gør det ikke desto mindre til et arbejde, som byhistorikere stadig vil kunne drage lære af.
11. Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen: *Vestegnen – fra gartneriland til forstad*, 1986; samme: *Nordvestegnen – fra bonde-land til bylandskab*, 1987.
12. Jf. mere generelt Flemming Just: Status og muligheder i lokalhistorien, *Fortid og Nutid* 28, 1980, s. 436–442.
13. Der henvises generelt til den afsluttende bibliografi, som uden at være udtømmende indeholder det meste af den relevante litteratur. Historiske og etnologiske specialer er udeladt, men disse og andre relevante titler frem til 1983/84 kan søges via bibliografien i Ole Hyldtoft: *Litteratur om arbejderboliger, Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 1984, s. 205–248. Der ses bort fra egentlige byhistoriske fremstillinger, hvor Henrik Fangel: *Nogle byhistoriske fremstillinger*, *Fortid og Nutid* 36, 1989, s. 100–112, og Ole Degn: *Fra topografi og begivenheder til erhvervsliv og sociale forhold – Danske byhistorier 1967–1992*, *Fortid og Nutid* 1993, s. 59–72, præsenterer nogle af de væsentligste siden Ole Degn: *Urbanisering og industrialisering*, 1978. Rene bygningsregistrarer er ligeledes udeladt, selv om nogle af dem – f.eks. for Odense – indeholder stof og har en afgrænsning, der berettiger til delvis at tale om kvarterundersøgelser. Reglen er dog, at bygningsregistrarernes geografiske område overskrides kvarterets eller forstadens. Om registrarerne, se Peter Dragsbo: *Dansk bygningsregistrering – fra enkeltværker til den totale registrering? Fortid og Nutid* 35, 1988, s. 27–34.
14. Annette Vasström: *Holmens by, Nyboder og dets beboere – især i nyere tid*. Orlogsmuseets skriftrække nr. 1, 1985.
15. Nyboder-projektet blev støttet af Det humanistiske Forskningsråd. Derfor er det en skam, at støtten ikke strakte til en præsentabel udgivelse i ordentligt udstyr.
16. Peter Dragsbos arbejder, jf. den afsluttende bibliografi, som eksempel.
17. Jens Engberg og F. Hemmersam: To synspunkter på forskning i arbejderkultur, *Arbejderhistorie* 32, 1989, s. 66–74.
18. Jf. note 15.
19. Svend Aage Andersen: *Victorianisme, småborgerlighed og arbejderkultur – Kultursammenstød og borgerligt kulturelt hegemoni i et arbejderkvarter i Århus i 1890'erne*. Et bidrag til »borgerliggørelses«-diskussionen, *Årbog for Arbejderbe-*

- vægelsens Historie, 1984, s. 57–82; samme: *Salt og brød gør kinden rød. Arbejderliv i Århus 1870–1940*, 1985; samme: *Havnearbejderne i Århus – før containernes tid. En undersøgelse af deres livsform og erfaringsverden ca. 1880–1960*, 1988; Engberg og Hemmersam: To synspunkter (se note 17); Jens Engberg: Arbejdererindringer som kilde til arbejderbevægelsens og arbejderklassens historie, *Fremad – ad nye veje. Bidrag til diskussionen om arbejderhistorien i 1990'erne*, red. N.O.H. Jensen m.fl., 1990, s. 151–169; Annette Vastrøm: Mål og middel i praksis. Om livsformsbegrebet som analyseredskab, sst. s. 101–120; samme: Når det sete afhænger af...Om etnologiske perspektiver på lokalhistorie, *Arbejderhistorie* 36, 1991, s. 38–47.
20. E.D. Farah og J. Schmidt: Frederiksbjerg – et arbejderkvarter vokser op, *Erhvervs-historisk Årbog* 1981, s. 71–122.
21. Den samme – ikke nødvendigvis særligt tungtvejende – indvending rammer en del af Richard Willerslevs arbejder.
22. Bodil Olesen: *Et kvarter og dets menesker. Bolig- og livsformer gennem 100 år. Frederiksbjerg Øst, Århus*. Købstadsmuseet »Den gamle By« Skriftrække 1, 1988.
23. Det stiller bøger som Torben Bille: *En by i København: Signalement af Sydhavnen*, 1985; Børge Møller Knudsen og Per Bo Christensen: *Skolegade kvarteret i Ålborg – en bydel, der forsvandt*, Ålborg-bogen 1989; Fl. Gjedde, red.: *Store Nygadekvarteret i Ålborg. Portræt af en bydel*, Ålborg-bogen 1990 og Jacob Blegvad: *Hasseris villaby, huse og arkitektur*, Ålborg-bogen 1991, der alle er ren billeddokumentation, i relief og understreger, at den uddybende tekst ikke kan undværes, sådan som det fremgår af Svend Aage Faaborg: *Åbenrå-billeder* 1–3, 1989–1991, om bl.a. Slots-gade i Åbenrå.
24. Rita Sørensen: Fra landlig idyl til arbejderkvarter – et eksempel på hvordan industrialiseringen forvandlede et lokalområde, *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 1984, s. 34–55, og samme: *Sjællands-gade-kvarteret i Århus*, 1986.
25. Lauridsen: *Klatte- og klatterup* (se note 2).
26. Jf. bl.a. Lisbeth Nielsen og Poul Porskær Poulsen: Tekst – Teater – Diskurs. Historisk antropologi eller jagten på subjektet i historien, *Fortid og Nutid* 35, 1989, s. 1–16.
27. Sigurd Rambusch, red.: *Rødovre 1901–1976*, 1978.
28. Erik Voss, red.: *Fra Fiskerleje til forstad. Strandhuse i det 20. århundrede*, 1990.
29. Jf. for Norge Liv Marthinsen, red.: *Gå til kommunearkivet med lokalhistoriske problemstillinger*, Oslo 1990.
30. F.eks. interviews med nøglepersoner, rådighed over ressourcer af forskellig art.

Selektiv bibliografi

- Andersen, Svend Aage: Victorianisme, småborgerlighed og arbejderkultur – Kultursammenstød og borgerligt kulturelt hegemoni i et arbejderkvarter i Århus i 1890'erne. Et bidrag til »borgerliggørelses«-diskussionen. *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 1984, s. 57–82.
- Andersen, Svend Aage: *Salt og brød gør kinden rød. Arbejderliv i Århus 1870–1940*, 1985.
- Andersen, Svend Aage: *Havnearbejderne i Århus – før containernes tid. En undersøgelse af deres livsform og erfaringsverden ca. 1880–1960*, 1988.
- Barfod, Jørgen H.P.: *Christian IV's Nyboder*, Maritim Kontakt 5, 1983.
- Blegvad, Jacob: *Hasseris villaby, huse og arkitektur*, Ålborg-bogen 1991.
- Bille, Torben: *En by i København: Signalement af Sydhavnen*, 1985.
- Bjørn, Claus: Sognehistorier i 1980'erne – tradition og fornyelse, *Fortid og Nutid* 23, 1986, s. 310–315.
- Carlsen, Dorte Haahr, Ellen Damgaard, Bodil Grue Sørensen og Poul Høst Moustgaard: Fra »Pengeløse overdrev« til Søborgmagle Haveby, *Historisk-Topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. Årsskrift* 1970, s. 43–55.
- Degn, Ole: *Urbanisering og industrialisering*, 1978.
- Degn, Ole: Fra topografi og begivenheder til erhvervsliv og sociale forhold – Danske byhistorier 1967–1992, *Fortid og Nutid* 1993, s. 59–72.
- Dragsbo, Peter: *Mennesker og huse i Åbenrå – et etnologisk studie i kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850–1920*, 1978.
- Dragsbo, Peter: Museets kvarter, *Ildbuk og høvlspån*, red. Ulf Gudmundsen, 1980. s. 44–65.
- Dragsbo, Peter: *Klatte- og klatterup og omegn – om et arbejderkvarter i Esbjerg*, *Mark og Montre* 1986–87, s. 89–108.
- Dragsbo, Peter: *Forstæder i Esbjerg 1900–1960*, 1988.
- Dragsbo, Peter: Dansk bygningsregistrering – fra enkeltværker til den totale registrering? *Fortid og Nutid* 35, 1988, s. 27–34.
- Dragsbo, Peter: Op og ned ad villavejen – om undersøgelser i Esbjergs forstadsmiljøer, *Arv og Eje* 1989, s. 179–192.

- Engberg, Jens, og F. Hemmersam: To synspunkter på forskning i arbejderkultur, *Arbejderhistorie* 32, 1989, s. 66-74.
- Engberg, Jens: Arbejdererindringer som kilde til arbejderbevægelsens og arbejderklassens historie, *Fremad - ad nye veje. Bidrag til diskussionen om arbejderhistorien i 1990'erne*, red. N.O.H. Jensen m.fl., 1990, s. 151-169.
- Faaborg, Svend Aage: *Åbenrå-billeder 1-3, 1989-1991*.
- Fangel, Henrik: Nogle byhistoriske fremstillinger, *Fortid og Nutid* 36, 1989, s. 100-112.
- Farah, E.D., og J. Schmidt: Frederiksbjerg - et arbejderkvarter vokser op, *Erhvervshistorisk årbog* 1981, s. 71-122.
- Gjedde, Fl., red.: *Store Nygade-kvarteret i Ålborg. Portræt af en bydel*, Ålborg-bogen 1990.
- Hansen, Erik, og M. Pihler: *Lægeforeningens boliger*, 1971.
- Hansen, Jens Erik Frits: *Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne*, 1977.
- Hvidberg, Ena, og Hannelene Toft Jensen: *Vestegnen - fra gartneriland til forstad*, 1986.
- Hvidberg, Ena, og Annette Vasström: Livsrum og livsformer i storbyen, *Arv og Eje* 1986-87, s. 5-50.
- Hvidberg, Ena, og Hannelene Toft Jensen: *Nordvestegnen - fra bondeland til bylandskab*, 1987.
- Hyldtoft, Ole: Litteratur om arbejderboliger, *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 1984, s. 205-248.
- Højgaard, Lis: Familieformer i et københavnsk arbejderkvarter, *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 1984, s. 83-105.
- Jensen, Jacob B.: Provinsens arbejderboliger - Eksemplet Horsens, *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 1984, s. 9-34.
- Jensen, Kurt Balle og Keld Dalsgaard Larsen: *Alderslyst fra sandmark til by*, 1991.
- Just, Flemming: Status og muligheder i lokalhistorien, *Fortid og Nutid* 28, 1980, s. 436-442.
- Jørgensen, Birte Bech, og Leif Thomsen: *Hverdagslivet i en forstad. Drømme, realiteter og sociale konflikter*, 1978.
- Knudsen, Børge Møller, og Per Bo Christensen: *Skolegade kvarteret i Ålborg - en bydel, der forsvandt*, Ålborg-bogen 1989.
- Knus, Jan: *Hundrede års kollektiv. Anholts-gadekrøniken. En krønike om et kollektiv, et hus, en gade, et kvarter i Århus i hundrede år*, 1992.
- Kühl, P.H. m. fl.: Boligmiljøer i forstaden. *Socialforskningsinstituttet. Meddelelser* 1, 1972.
- København før, nu - og aldrig* 12, Frederiksberg, af Allan Tønnesen og Claus M. Schmidt, 1991. Hovedred. Bo Bramsen.
- Lauridsen, John T.: *Klatteurop - Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890-1990*, 1992.
- Lind, H.D.: *Nyboder og dets beboere, især i ældre tid*, 1882. Genoptrykt 1982.
- Løjt sogns historie*, af Steen Wulff Andersen m. fl., 1988.
- Madsen, Hans Helge: *Brumleby's historiebog. Lægeforeningens boliger på Østerbro*, 1979.
- Madsen, Hans Helge: *Østerbros herligheder: En bydels identitet*, 1986.
- Marthinsen, Liv, red.: *Gå til kommunearkivet med lokalhistoriske problemstillinger*, Oslo 1990.
- Møller, Per Grau: *Fra landsby ... til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*, Odense University studies in history and social sciences 117, 1990.
- Nielsen, Anders Rehde, Hans Kruse Pedersen og Inger Tolstrup: Bagsværd - fra landsby til villaby, *Historisk Topografisk Selskab for Gladsaxe kommune. Årsskrift* 1974, s. 34-58.
- Nielsen, Lisbeth, og Poul E. Porskær Poulsen: *Tekst - Teater - Diskurs. Historisk antropologi eller jagten på subjektet i historien, Fortid og Nutid* 35, 1988, s. 1-16.
- Olesen, Bodil: *Et kvarter og dets mennesker. Bolig- og livsformer gennem 100 år. Frederiksbjerg Øst, Århus, Købstadsmuseet »Den gamle By«* Skriftrække 1, 1988.
- Olesen, Bodil: Landbosamfundene ved kanten af storbyen, *Købstadsmuseet »Den gamle By«*. *Årsskrift* 1991, s. 115-154, og 1992, s. 139-182.
- Rambusch, Sigurd, red.: *Rødovre 1901-1976*, 1978.
- Reddersen, Jakob: *Forvaltning af et bykvarter i forandring. En analyse af Kongens Enghave i Københavns Sydvest-kvarter*, ms. Institut for Statskundskab, Københavns Universitet 1991.
- Skak-Nielsen, Luise: *Alle kender Blågårds-gade*, 1989.
- Sverrild, Poul: *Lysthusbeboerne - en forstad fødes*, 1988.
- Sverrild, Poul: *Forstaden - byens forlængelse - ny by - eller? Fortid og Nutid* 1992, s. 237-251.
- Sørensen, Rita: *Fra landlig idyl til arbejderkvarter - et eksempel på hvordan industrialiseringen forvandlede et lokalområde*, *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 1984, s. 35-55.
- Sørensen, Rita: *Sjællandsgade-kvarteret i Århus*, 1986.
- Tvillingssogne af Geest og Marsk: Sneum og Tjæreborg* 1-2, udg. af et udvalg, 1972-77.
- Tønsberg, Jeppe: *Industrialiseringen af*

- Lyngby. Træk af byens udvikling 1840–1916, *Lyngbybogen* 1984.
- Ufer, Nils: *Det skjulte folk*, 1991.
- Vasström, Annette: *Holmens by, Nyboder og dets beboere – især i nyere tid*, Orlogsmuseets skriftrække 1, 1985.
- Vasström, Annette: Mål og middel i praksis. Om livsformsbegrebet som analyseredskab, *Fremad – ad nye veje. Bidrag til diskussionen om arbejderhistorien i 1990'erne*, red. N.O.H. Jensen m.fl., 1990, s. 101–120.
- Vasström, Annette: Når det sete afhænger af ... Om etnologiske perspektiver på lokal arbejderhistorie, *Arbejderhistorie* 36, 1991, s. 38–47.
- With-Pedersen, Erik: *Optegnelser om »Holmen« og »Hestehaven« – nogle bidrag til Vejle Østbys historie*, 1992
- Voss, Erik, red.: *Fra Fiskerleje til forstad. Strandhuse i det 20. århundrede*, 1990.

Niels Hemmingsens forståelse af trolddom – en nyvurdering

Torben Brink

Fortid og Nutid august 1993, hefte 2, s. 119–133.

Med udgangspunkt i en sammenligning af tre tekster om trolddom af den danske 1500-tals teolog Niels Hemmingsen argumenterer Torben Brink for, at Niels Hemmingsens syn på trolddom var væsentlig mere nuanceret og moderat end almindeligvis antaget af den nyere forskning, og at denne moderation var af væsentlig betydning for, at hekseforfølgelserne i Danmark aldrig kom til at antage et massivt omfang.

Torben Brink, født 1964, cand.theol. fra Aarhus Universitet 1992.

I 1575 udgav den vidt berømte danske teolog Niels Hemmingsen (1513–1600) en veritabel håndbog i hekseforfølgelse. Bogen, der er affattet på latin, bærer titlen *Admonitio de superstitionibus magicis vitandis* (»Formaning om at undgå trolddom«), og i den beskriver Hemmingsen en lang række forskellige former for trolddom. Han gør rede for, hvad troldfolk er i stand til at udrette ved hjælp af deres sorte kunster, og han udstikker nogle retningslinjer for, hvordan såvel den gejstlige som den verdslige øvrighed efter hans mening skal forholde sig til disse frygtelige forbrydere.

Hemmingsens bog er den eneste egentlige, monografiske fremstilling af trolddomsproblematikken i Danmark fra hekseforfølgelsernes tid, og den er derfor den vigtigste enkeltkilde til belysning af den intellektuelle elites heksetro. Dens kildeværdi kan næsten ikke overvurderes.

Admonitio er da også almindelig kendt i den kreds af historikere, der seriøst beskæftiger sig med renæssancens hekseforfølgelser, men som følge af en gammel, men ikke desto mindre fatal forveksling er bogen ikke benyttet fuldt ud i den moderne danske forskning, om overhovedet.

Stort set alle nyere gengivelser af

Niels Hemmingsens trolddomsforståelse er baseret på et dansk skrift, *En Vnderuisning aff den hellige scrifft / huad mand dømme skal om den store oc gruelige Guds bespottelse / som skeer*

NICOLAUS HEMMINGIUS.
*Hunc merito observat Doctorem Ecclesie fidum,
Qui ordine perspicuus, dulcis et elegans
Et Verbo et Vita docuit qui pascere. Felix
PASTORE HEMMINGI pascere qui didicit.
Cum privit.*

Niels Hemmingsen. Udateret stik af den nederlandske gravør Hendrik Hondius den ældre (1573–1610). Foto Det Kongelige Bibliotek.

met Trolddom / Sinelse / Manelse / oc anden saadan Guds hellige Naffns oc Ords vanbrug. Den lille bog findes i to udgaver, den ene uden trykkested og år, den anden trykt i København i 1618. Siden slutningen af 1700-tallet har man fejlagtig antaget, at dette skrift var en noget upræcis oversættelse af *Admonitio*.¹

Ved at sammenligne den danske »oversættelse« med den originale latinske tekst har jeg imidlertid fundet frem til, at der ikke kan være tale om en oversættelse – i hvert fald ikke af *Admonitio*. Derimod svarer den danske tekst nøje til et afsnit om trolddom i Hemmingsens Johanneskommentar *Historia Domini Ihesu Christi* (»Vor Herre Jesu Kristi historie«) fra 1562, og det er denne meget kortere tekst, der er oversat i *En Vnderuisning*. En sammenligning af to udvalgte parallelstykker i de tre tekster er trykt som tillæg til nærværende artikel (s. 130–133).

Hvor den sprogligt lettere tilgængelige »oversættelse« er benyttet i stedet for originalen, er altså kun den ældre og kortere fremstilling lagt til grund for bedømmelsen af Hemmingsens trolddomsforståelse, men det gør naturligvis en forskel, om man vurderer hans synspunkter på grundlag af en 20 eller en 220 sider lang tekst. Konsekvensen af den gamle forveksling har derfor været en stærkt forenklet og på nogle punkter ligefrem misvisende opfattelse af, hvad Hemmingsen egentlig mente.

Quæstiones

Men hvad står der så at læse i *Admonitio*, som vi ikke allerede i forvejen ved fra *Historia* og/eller *En Vnderuisning*?

Hovedafsnittet i de to skrifter er bygget op på samme måde, nemlig som en besvarelse af fem centrale spørgsmål

om trolddom.² De tre af spørgsmålene går igen i begge fremstillinger og omhandler trolddommens oprindelse, dens virkning og Guds accept af fænomenet. Besvarelsen i *Admonitio* er mere udførlig, men ligner ellers den i *Historia*: Niels Hemmingsen mente, at det måtte være Djævelen selv og ikke blot ondsindede mennesker, der havde opfundet trolddommen. Han var ikke i tvivl om, at det virkeligt var muligt at udvirke noget ved hjælp af magi, men i *Admonitio* gør han opmærksom på, at der ikke er enighed herom blandt de lærde. Hans eget synspunkt er imidlertid klart: Det ville dog være utænkeligt, argumenterer han, at Gud skulle have forbudt noget i sin lov, der enten ikke er eller ikke kan være.³ Dog understreger han kraftigt, at troldfolkene hverken i sig selv eller ved egne kræfter er i stand til at udrette noget som helst, men at Djævelen – med Guds tilladelse – forårsager meget ved trolddom.⁴

Når Gud tillader, at hans navn vanhelliges, og at Djævelen og troldfolk forvolder skade på menneskers gods og helbred, er det ifølge Niels Hemmingsen, fordi de pågældende på den måde bliver straffet for deres synder, eller fordi Gud vil prøve deres tro.

I *Historia* opremsede Niels Hemmingsen yderligere en række skriftsteder, der forbyder trolddom, og han fastslog, at der var tale om en alvorlig synd. Han kunne herefter konkludere, at den kristne menighed ikke i sin midte skulle acceptere noget menneske, der havde indgået pagt med Djævelen eller som misbrugte Guds navn til trolddom, hvad enten det var for at gavne eller skade.⁵

I *Admonitio* drejer de to sidste spørgsmål sig om brugen af modtrolddom og beskyttelsesmagi. Niels Hemmingsen finder det utilladeligt at fordrive troldfolk ved hjælp af hvid magi, for synden er den samme, siger han, om man forvolder skade eller gør gavn med sin trolddomskunst. Han kan heller ikke

Magnus Petersen: Niels Hemmingsen som 84-årig. Stålstik 1873 efter maleri fra 1595. Foto Statens Museum for Kunst.

billige, at man beskytter sig mod sygdom og død ved hjælp af magi.

Et trolddomsleksikon

Efter hovedafsnittets besvarelse af de fem spørgsmål følger det, der i forhold til *Historia* er afgørende nyt: En 80 sider lang gennemgang af de forskellige former for trolddom – et veritabelt trolddomsleksikon – og en udførlig konklusion med meget detaljerede retningslinjer for, hvordan især den gejstlige øvrighed skal forholde sig til troldfolk.

I leksikonet behandler Niels Hemmingsen de klassiske discipliner inden for trolddomskunsten under opslagsord som spådomskunst (*divinatio*), bedrag

(*præstigia*) og egentlig trolddom eller sort magi (*maleficium*).⁶ Han slår fast, at troldfolk har deres forudsigelser fra Djævelen, og at de tjener til at skade menneskene. Djævelen og dæmonerne har et vist kendskab til ting, der vedrører vejrlig, landbrug og lægemidler. De kender til sammenhængen mellem årsag og virkning, de kender naturens gang, og de ved, hvorfra sygdom, dyrtid og anden ulejlighed kommer. De ved også, hvad der sker andre steder, både nær og fjernt, og de er derfor, hævder Niels Hemmingsen, virkelig i stand til at forudsige visse ting. Disse forudsigelser meddeler de beredvilligt til troldfolk i drømme og ved orakelsvar.

Men dermed er det ikke sagt, at drømme og lodtrækninger i sig selv er af det onde. Niels Hemmingsens tankegang er mere nuanceret end som så, og han gør omhyggeligt rede for, hvordan drømme kan være udtryk for Guds anvisninger på, hvad der skal ske eller gøres. De kan også være helt naturlige og tilfældige, og da er de blot et tegn på, at hjernen arbejder videre, mens kroppen sover. Med hensyn til lodtrækninger skelner Niels Hemmingsen mellem de tilladte, der gælder fordeling af for eksempel ting eller arbejdsopgaver mellem flere personer, og de absolut utiladelige, der tjener til at afsløre udfaldet af et fremtidigt forehavende.

I det følgende afsnit om magisk blændværk afviser Niels Hemmingsen, at troldkvinder skulle forsamles på bestemte steder om natten for at holde gilde. Når nogen mener at have set det, er det blot, fordi de har været udsat for en af Djævelens illusioner, og tilsvarende er der i virkeligheden tale om et synsbedrag, når nogen har set en troldkvinde forvandle sig.

Brugen af sort magi er derimod reel nok, og Niels Hemmingsen gør især meget ud af at beskrive troldfolkenes brug af voksdukke: Ved at lave en menneskelignende figur af voks og lade den

døbe er det muligt at overføre sygdomme og skavanker fra dukken til eksempelvis en fjendtligt indstillet nabo. Hvis man beskadiger dukkens fod, bliver naboen ganske enkelt halt.

I denne sammenhæng beretter Niels Hemmingsen også om kvinder, der mod betaling tager potensen fra mænd, om effekten af at grave billeder, figurer og andre genstande ned, og om at fremkalde regnvejr ved hjælp af en kost, der er dypet i vand. Om elskovsmidler skriver han, at der findes to slags: De naturlige og lovlige, der fører til et ærbart liv, og de forbudte, magiske, der leder til utugt.

Conclvsio

Niels Hemmingsens konklusion falder herefter i tre afsnit.⁷ Først understreger han, at også menneskenes modgang i sidste instans stammer fra Gud, og han fremhæver Job som et godt eksempel til efterfølgelse, idet han hverken beskyldte troldfolk eller Djævelen for at stå bag sin ulykke.

Dernæst udstikkes retningslinjerne for, hvordan en sognepræst skal forholde sig, når nogen i hans menighed har givet sig af med at udøve trolddom. Niels Hemmingsen skelner her mellem hvid og sort magi: Med henblik på dem, der mener at have gjort nogen en tjeneste med deres kunster, og som altså ikke har forvoldt nogen skade, skriver han, at intet skal holdes for fremt, som svigter Guds klare ord og udtalte påbud. Ingen skal rose en god hensigt, der nok bringer kroppen helse, men sjælen fordærv. Udøvelse af hvid magi er altså klart et onde, men Niels Hemmingsens sanktionskrav er overraskende mildt: Hvis den, der har syndet, angrer og lover bedring, skal præsten blot belære ham og byde ham gå bort i fred. Er offentligheden bekendt med forholdet, skal præsten bekendtgøre synderens omvendelse, men er det ikke tilfældet,

kan sagen også afsluttes i stilhed. Kun hvis synderen ikke forbedrer sig, skal præsten overdrage sagen til den verdslige øvrighed.

Derimod kræver Niels Hemmingsen, at øvrigheden uden nåde straffer dem, der udøver sort magi, hvis deres handlinger kan bevises.

I konklusionens tredje afsnit kritiserer Niels Hemmingsen den retspraksis, der var gældende i forbindelse med trolddomssager. Ganske vist mener han, at sagerne fortsat skal pådømmes af den verdslige øvrighed, men han indskærper, at dommeren skal være gudfrygtig og from, og at han skal dømme efter Guds ret, ikke kongens. Niels Hemmingsen foreslår, at det gøres lettere at rejse en trolddomssag ved domstolene, og at de mere komplicerede sager straks henvises til en højere retsinstans, så man på den måde kan undgå, at en mindre kyndig dommer frifinder den anklagede, blot fordi han er i tvivl om grundlaget for den slags sager.

Idehistorisk perspektiv

Efter en gennemlæsning af *Admonitio* må man konkludere, at Niels Hemmingsen havde en langt mere nuanceret trolddomsforståelse, end det sædvanligvis antages. Først og fremmest er hans evne og ikke mindst hans vilje til at skelne og til at fastholde betydningen af de undertiden meget skarpe skel bemærkelsesværdig. Han formåede at skelne mellem udøvelsen af hvid og sort magi, og han fastholdt den forskellige bedømmelse af de to forbrydelser. Han var altid i stand til præcist at trække grænsen mellem det, han anså for muligt, og det, han holdt for ugørligt, ligesom han med stor sikkerhed kunne afgøre, hvornår noget var godt og derfor tilladt, og hvornår det var af det onde og forbudt.

Men en vurdering af Niels Hemmingsens trolddomsforståelse må – ud over

ADMONITIO
De
SVPERSTI-
TIONIBVS MA-
GICIS VITANDIS,

in gratiam sincere religio-

nis amantium,

Scripta

NICOLAO HEMMINGIO

ESAIÆ 8.

AD LEGEM ET TE-
STIMONIUM.

A N N O

M. D. LXXV.

Titelbladet til Niels Hemmingsens *Admonitio* (1575). Ejernavnet på titelbladet viser, at dette eksemplar har tilhørt Hr. Laurids Ulfeldt til Egeskov (1605–1659). Han havde studeret ved en række af de førende, europæiske universiteter. Efter hjemkomsten gjorde han civil og militær karriere, og ved sin død var han landkommisær i Fyn, lensmand på Stjernholm len og oberstvagtmester ved det sjællandske rytteri. Dette eksemplar er således et meget direkte vidnesbyrd om, at Niels Hemmingsens skrifter ikke blot nåede ud til teologerne, men også til de mænd, der forestod landets forvaltning. Foto Det Kongelige Bibliotek.

at basere sig på de rette kilder – også inddrage det idehistoriske forløb. Den teologiske forståelse af trolddom var nemlig ikke så statisk en størrelse, som mange har ladet sig friste til at tro, og Niels Hemmingsens holdning må betragtes og bedømmes i forhold til de synspunkter, hans samtidige gav udtryk for.

I midten af det 16. århundrede fandt der nogle meget afgørende forskydninger sted i opfattelsen af, hvad det overhovedet lod sig gøre at udvirke ved hjælp af trolddom. Tidligere gav ledende skikkelser i den generation af lutherske teologer, der havde banet vejen for reformationen, udtryk for en umådelig kompleks trolddomsforståelse. For eksempel omtalte Hans Tausen (1494–1561) kun sort magi sporadisk, men af de spredte udsagn fremgår det, at han bestemt anså det for muligt at forvolde skade ved hjælp af denne form for trolddom. Den hvide magi behandlede han anderledes udførligt, men den opfattede han til gengæld som nyttesløs og uden virkning.⁸

Denne noget sammensatte holdning har rødder i den tidlige middelalder, hvor to indbyrdes modstridende trolddomsforståelser gjorde sig gældende inden for Kirken. På den ene side hævdede nogle, at trolddommen var virksom, og de krævede derfor troldfolk straffet. Andre mente imidlertid, at troen på trolddom blot var et tomt levn fra gammelt hedenskab, og som en konsekvens heraf fandt de, at det snarere var trolddomstroen end selve udøvelsen af den virkningsløse magi, der skulle bekæmpes.

Den hårde linje over for troldfolk vandt gradvist frem og var i slutningen af 1400-tallet helt dominerende syd for Danmark, men de danske teologer skelnede og bedømte de to slags magi forskelligt. Uden hensyn til virkningsspørgsmålet fordømte reformatorerne i skarpe vendinger både troen på og forsøget på at udøve hvid magi: Med troen var der tale om afguder, og udøvelsen var misbrug af Guds navn.

Peder Palladius (1503–1560), der var Sjællands første lutherske biskop, men som tilhørte en yngre generation af reformatorer, introducerede en ny opfattelse i Danmark, idet han tillagde både sort og hvid magi reel virkning. For ham var der intet odiøst forbundet med at tro

på trolddom, og han tordnede i lige grad mod alle slags troldfolk uden at gøre forskel på, om de helbredte eller fremkaldte sygdomme med deres kunster.

Niels Hemmingsen var enig med Peder Palladius, hvad spørgsmålet om trolddommens virkning angår, men han opretholdt et principielt skel mellem udøvelsen af sort og hvid magi, og som vi har set, bedømte han de godtroende folks velsignelsesremser forbløffende mildt. Den verdslige øvrighed skulle efter hans mening først gribe ind, når de kloge folk blev ved med at udøve deres hvide magi, selv om de var formanet og gjort opmærksomme på, at deres handlinger var både syndige og forbudte.

På dette punkt blev Niels Hemmingsen modsagt af Jørgen Dybvad (død 1612), der var professor i teologi ved Universitetet, ligesom både Peder Palladius og Niels Hemmingsen selv havde været det tidligere. Dybvad fastslog i en nærmest oversat, men uhyre central tesamling fra 1605,⁹ at både sort og hvid magi var egentlig trolddom, og han afviste, at der i strafferetlig sammenhæng skulle kunne skelnes mellem udøvere af det ene og det andet. Alle troldfolk fortjente ganske enkelt at dø.

Dybvad lagde også i højere grad end Niels Hemmingsen vægt på ideen om, at troldfolk sluttede pagt med Djævelen, og han indvarslede dermed den tendens til at fokusere på den mytologiske overbygning til trolddomsproblematikken, der senere kom til at spille en stor rolle i den teologiske litteratur og i forbindelse med processerne.

Niels Hemmingsen kendte til forestillingen om en djævlepagt, men i modsætning til Dybvad opfattede han ikke indgåelsen af en sådan pagt som en forudsætning for, at nogen kunne give sig af med at udøve trolddom. Han forholdt sig endvidere afvisende over for mange af de andre fantastiske forestillinger, der senere kom til at indgå i trolddomsmytologien. For eksempel mente han ikke, at troldfolk kunne forvandle sig,

de mødtes ikke til natlige hekseabbatter, og spørgsmålet om deres evne til at flyve gennem luften var end ikke tilstrækkelig aktuelt til, at han fandt det værd at nævne. Et nymodens påfund, at man skulle kunne afsløre troldfolk ved at kaste dem i vandet med bundne hænder og fødder – den såkaldte vandprøve – afviste han ligefrem som latterligt!¹⁰

Men med Dybvad var trolddomsmytologien præsenteret i Danmark, og i løbet af 1630'erne fandt den sin fulde udfoldelse hos den teologiske professor Jesper Brochmand (1585–1652). Han lod så til gengæld heller ingen tvivl mulig: Troldfolk var efter hans mening både i stand til at forvandle sig, til at rejse over store afstande på unaturlig vis og til at samles til gilde hos Djævelen selv.

Paradoksalt nok var Brochmands ideer allerede ved at være forældede, da de blev formuleret. Hekseforfølgelserne havde på det tidspunkt toppet, og antallet af processer var taget betydeligt af. Blot 40 år senere begyndte de teologiske studenter at betvivle de mytologiske forestillinger, og siden blev der igen sat spørgsmålstejn ved, om trolddom og magi overhovedet havde nogen virkning.

Heksetroen

Af det idehistoriske forløb fremgår det, at Niels Hemmingsen skilte sig ud ved i hvert fald relativt betragtet at være nuanceret og ganske moderat, og med det som udgangspunkt kan jeg nu fremsætte min hypotese om, at netop hans holdning fik kolossal betydning for hele den praktiske udvikling omkring trolddomsproblematikken.

På den ene side har Niels Hemmingsen andel i svaret for, at det overhovedet kom til egentlige hekseforfølgelser i Danmark, skønt de først for alvor fandt sted i første halvdel af 1600-tallet, altså efter hans død. På den anden side er der imidlertid også al mulig

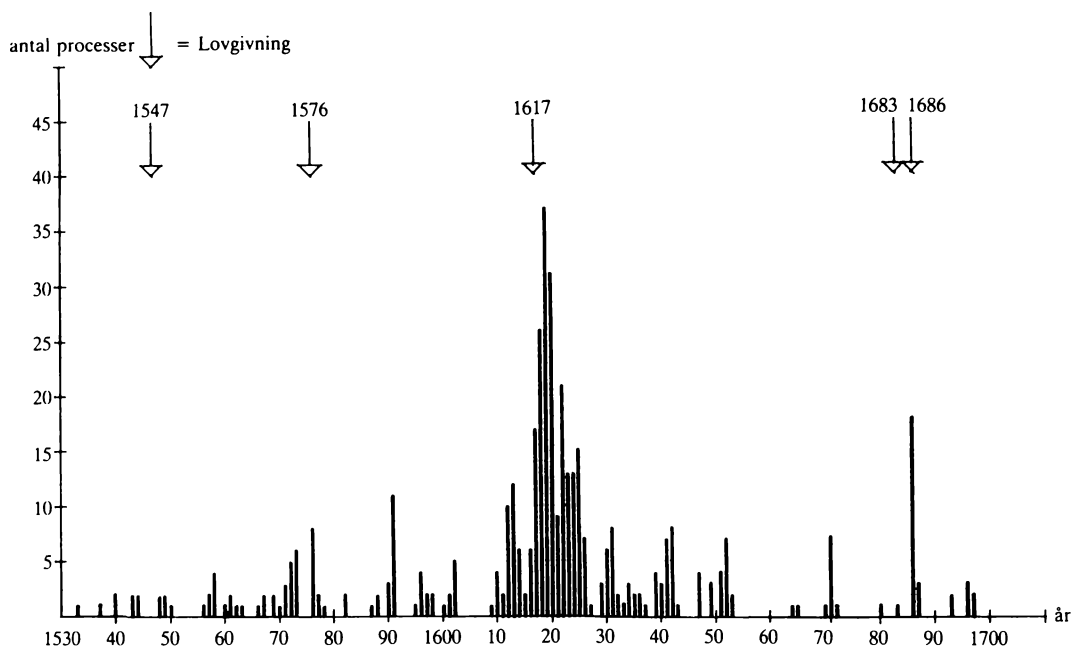

Diagram over antallet af dokumenterede hekseprocesser i Danmark 1530–1700. Efter Merete Birkelund: *Troldkvinden og hendes anklagere*, 1983.

grund til at antage, at Niels Hemmingsens moderate synspunkter er en væsentlig del af forklaringen på, at forfølgelserne trods alt ikke greb mere om sig, end de rent faktisk gjorde.

Det første, meget beskedne, men dog konstaterbare opsving i antallet af trolddomsprocesser satte ind i begyndelsen af 1570'erne. Efter min mening kan der ikke gives nogen entydig forklaring på opsvinget, men det er værd at være opmærksom på, at Niels Hemmingsen beskæftigede sig meget med trolddomsproblematikken i netop den periode.

Hans lille Johanneskommentar *Historia* med det senere oversatte afsnit om trolddom udkom allerede i 1562, og i 1569 lod han to disputationer om trolddom og spådom afholde på Universitetet. Til grund for disputationerne lå to gange 33 teser, og begge tesesamlinger blev udgivet i bogform.¹¹ I 1572 udkom bogen *Om Ecteskab*, hvori han slår fast, at findes der *skellige vitnesbyrd offuer Traaldfolck*, da skal de straffes. To år

senere blev de to tesesamlinger fra 1569 optrykt i *Syntegma*, og i 1575 udkom så *Admonitio*.

Niels Hemmingsen nød umådelig stor anseelse i hele den protestantiske del af Europa. Hans person var omgærdet med respekt, og der blev lyttet til ham i vide kredse. Man må derfor også formode, at hans store interesse for trolddom har vakt opmærksomhed, i det mindste i samfundets øverste lag og i teologiske kredse. Ved at aktualisere problematikken har Niels Hemmingsen medvirket til at udbrede den heksetro, der er en af forudsætningerne for forfølgelser, og han kan derfor siges at have været med til at skabe grundlaget såvel for de begyndende forfølgelser i 1570'erne som for den egentlige bølge af hekseprocesser, der kulminerede i årene omkring 1620, men fortsatte frem til midten af århundredet.

De første tiltag til forfølgelser blev i 1576 bragt til ophør ved et lovindgreb, som jeg straks skal vende tilbage til. Den verdslige øvrighed var endnu ikke

indstillet på at acceptere et større antal trolddomsprocesser, og det er indlysende, at en vis opbakning fra lovgivningsmagtens side er en forudsætning for egentlige forfølgelser, præcis som heksetroen er det. Kun under Christian IV var opbakningen fuldt ud til stede, og op mod tre fjerdedele af alle danske trolddomsprocesser fandt da også sted i hans regeringstid.

Lovgivning og retspraksis

Det er altså muligt at se en sammenhæng mellem Niels Hemmingsens interesse for trolddom og fremvæksten af den heksetro, der dannede grundlaget for forfølgelserne. Men samtidig er det vanskeligt at se bort fra, at Niels Hemmingsen også fik afgørende indflydelse på udformningen af den lovgivning, der kom til at regulere forfølgelsernes omfang, og at hans påvirkning vel at mærke gik i retning af at begrænse det.

Lovgrundlaget for processerne var et tillæg til Jyske Lov, hvor den processuelle fremgangsmåde blev fastlagt.¹² Det blev suppleret med nogle generelle recesbestemmelser, der formelt forbød anvendelse af tortur før domfældelse, og at æreløse personer blev ført som vidner.¹³

Dertil kom en bestemmelse fra recessen af 21. november 1576 (artikel 8) om, at alle, der blev dømt for trolddom, skulle have deres sag prøvet ved landstinget, før straffen kunne eksekveres. Begrundelsen var, at det ofte for sent havde vist sig, at de dømte i virkeligheden var uskyldige. Nu skulle ingen længere *ofverilles eller uskyldeligen tagis af dage*.

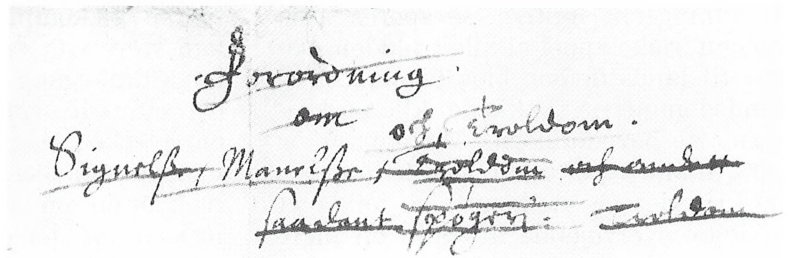
Når den obligatoriske appel kunne bevirke, at de første forfølgelser hørte op, er det fordi der ved landstingene blev stillet større krav til bevisførelsen, og fordi frifindelsesprocenten var højere end ved de lokale herredsting.¹⁴ Udsig-

ten til et langvarigt retsligt forløb, den større usikkerhed om udfaldet og en betydelig risiko for repressalier over for anklageren i tilfælde af frifindelse har sikkert afholdt mange fra overhovedet at rejse en sag, i hvert fald så længe kongen direkte modarbejdede egentlige forfølgelser.

Jeg skal ikke kunne sige, om Niels Hemmingsen har haft direkte indflydelse på udformningen af recessen, men han har næppe været uenig i dens erklærede hensigt. Ganske vist imødekom den ikke de ønsker om ændringer af den gældende retspraksis, han gav udtryk for i *Admonitios* konklusion, men til gengæld stemmer den meget godt overens med en tilføjelse til trolddomsafsnittet i *Historia*. Her advarer han øvrigheden om, at det vil være til dens eget fordærv at udgyde uskyldigt blod i sager, der ikke er tilstrækkelig udforskede og undersøgte.¹⁵

Skønt Niels Hemmingsen døde allerede i 1600, kom hans synspunkter også til at præge dele af Christian IV's forordning af 12. oktober 1617 om troldfolk og deres medvidere. Forordningen er udtryk for en holdningsændring, der blev den direkte anledning til, at antallet af trolddomsprocesser meget hurtigt steg voldsomt: Kongen var opsat på at bekæmpe trolddomsudøvelsen med alle midler, og han involverede sig personligt i adskillige sager. Modsat såvel forgængere som efterfølgere var han indstillet på at bakke egentlige forfølgelser op, og i forordningen befalede han sine embedsmænd, at de straks skulle angive eller retsforfølge de troldfolk, de måtte få kendskab til. Det blev udtrykkeligt nævnt, at befalingen også gjaldt præster, provster og biskopper, og blev den ikke efterkommet, risikerede embedsmanden selv en tiltale for at stå i ledtog med troldfolkene. Forbrydelsesbegrebet blev for første gang udvidet til også at omfatte hvid magi, og der blev nu tilmed fastsat straf for at søge råd hos troldfolk. Sort magi skulle

I Danske Kancellis arkiv ligger endnu korrektoren til forordningen af 12. oktober 1617 om troldfolk og deres medvidere. Heraf ses, at man i kancelliet har været i tvivl om den rette titel på forordningen. Billedet viser det oprindelige udkast, som lød: Forordning om Signelsse, Manelsse, Trolddom och andett saadant spøgeri. Man synes næsten at høre et ekko af titlen på Niels Hemmingsens En Vnderuisning. Man kan kun gisne om, hvorfor titlen blev ændret. Den endelige titel fremhævede gerningsmændene snarere end gerningen; muligt var det juridiske overvejelser, der lå bag denne ændring. Foto Pirta Taskinen.

en Fierde/ met Guds Ord
dis oc Gøttis Konning/ Hertug vdi Slesvig
enburg oc Delmenhorst/ etc. Giøre alle Bitterligt /
nimmelige Konstier / Som ere/ Signen/ Manen/ Maalen
duelstic/ etc. fast gaar i suang/ oc holdis for indifferent oc i
kennisten oc see til gaffu oc helbrede ; Saa oc effterdi
Ord / Wanset at saadanne Konstier aff Gud Allermæchtig
de Naturlige hielp oc Medicin, Til Dieffuelen oc hemmel
orneffnde Konstier fast at være / Alle Troldfolckis forsie Al/

straffes hårdere end hvid, og udøvelse hårdere end rådførsel.

1617-forordningen må siges at være en imødekommelse af en række teologiske krav, men i denne sammenhæng er det især værd at bemærke, at kongen gik langt videre, end Niels Hemmingsen havde været parat til. I modsætning til Hans Tausen, Peder Palladius og Jørgen Dybvad krævede Niels Hemmingsen netop ikke, at den hvide magi direkte skulle kriminaliseres, og når forordningen taler om troldfolk som dem, der *med diefvelen sig bebundit hafver eller med hannom omgaaes*, så kan definitionen måske godt hidrøre fra teologer som Dybvad eller Brochmand, men ikke fra Niels Hemmingsen. Derimod er det helt klart hans fortjeneste, at forordningen opererer med et skarpt skel mellem udøvelsen af hvid og sort magi, og at den bedømmer hvid langt mildere end sort.

Jeg kan ikke umiddelbart afgøre, ad

hvilke kanaler Niels Hemmingsens indflydelse gjorde sig gældende, men der er flere muligheder. Den aldrende teolog kan i sine sidste leveår have påvirket den unge konge direkte. En vis forbindelse synes de to at have haft, og interessen for trolddom delte de. Det kan bestemt heller ikke udelukkes, at kongen ganske enkelt har læst *Admonitio*, og endelig kan det tænkes, at indflydelsen blev formidlet af Hans Poulsen Resen (1561–1638), der fra 1615 var Sjællands biskop. Resen, som var landets førende teolog på det tidspunkt, beskæftigede sig tilsyneladende ikke noget videre med trolddomsproblematikken, men hvor han berører emnet i sine skrifter, afslører han en holdning, der er lige så moderat som Niels Hemmingsens.

Selv om der nu for alvor kom gang i processerne, fik forordningen af 12. oktober 1617 ikke maksimal effekt, og også når dét skal forklares, kan Niels

Hemmingsens indflydelse spores. Den obligatoriske appel af alle trolddomssager til landstingene blev bibeholdt, og landsdommerne slækkede ikke på kravene til bevisførelsen. Mellem 30 og 50% af alle sager endte med frifindelse, og kriteriet for at dømme en anklaget vedblev overvejende at være en mere eller mindre konstaterbar skade. Kun meget få blev dømt for hvid magi alene, og djævepagten kom aldrig til at spille nogen rolle i forbindelse med anklagerne.¹⁶

Frømt for at tage forordningen bogstaveligt lod dommerne sig lede af deres egen opfattelse, og hovedparten af dem var mere på linje med Niels Hemmingsen end med kongen.

Afsluttende bemærkning

Ud fra en nutidig betragtning er Niels Hemmingsens *Admonitio* en uhyggelig bog om et uhyggeligt kapitel i historien, og det er bestemt ikke uden berettigelse at sammenligne den med *Malleus Maleficarum* («Heksehammeren»), inkvisitionens berygtede håndbog i heksefølgelse fra 1487.¹⁷ Men set i sin egen kontekst er bogen en lærd og velskrevet afhandling om et aktuelt tema, og den udmærker sig ved sin høje grad af saglighed. Det var ikke Niels Hemmingsens ærinde at hidse op til hæmningsløse forfølgelser af fattige enker eller underskønne jomfruer, men at henlede opmærksomheden på et anerkendt forbrydelsesbegreb, og at argumentere for, at lovovertrædere blev straffet. At forbrydelsen så i dag må forekomme os at være helt igennem imaginær, er noget helt andet. I det 16. og 17. århundrede var det blodig alvor.

Det er fuldstændig misforstået at betegne *Admonitio* som »200 sideres pedantisk systematik«, og at hævde, at bogen »er dybt forvirret i sin holdning«.¹⁸ Man kan nu engang ikke bebrejde Niels Hemmingsen, at han var i stand til at

tænke i så komplekse baner, at det i dag kan være vanskeligt for nogle at følge hans tankegang. En karakteristik som den citerede siger i virkeligheden intet om hverken *Admonitio* eller Niels Hemmingsen. Måske er den mest af alt udtryk for en romantisk forestilling om renæssancen, der dårligt levner plads til trolddomstroen og heksefølgelserne.

Niels Hemmingsens bog er uomgængelig for enhver, der vil vide, hvorfor troldfolk blev brændt. Den er den vigtigste enkeltkilde til belysning af samtidens heksetro, og det er ikke tilstrækkeligt, at moderne historikere læser en forstudie i oversættelse.

Noter

1. Jeg har kunnet spore misforståelsen tilbage til Jens Worm: *Forsøg til et Lexicon over danske, norske og islandske lærde Mænd*, 1771–1784, bd. 1, s. 426, og bd. 3, s. 321. Siden er fejlen gentaget i alle betydelige litteraturhistoriske fremstillinger, f.eks. i Rasmus Nyerup og J. E. Kraft: *Almindeligt Litteraturlæxicon*, 1820, s. 242; N. M. Petersen: *Bidrag til den danske Litteraturs Historie*, 1853–1864, bd. 3, s. 116 f.; og Gyldendals store *Dansk Litteraturhistorie* 1–9, 1983–1985, bd. 2, s. 483 f. Også i Lauritz Nielsen: *Boghistoriske Studier*, 1923, s. 127, findes den fejlagtige antagelse, ligesom den optræder i al den nyere danske litteratur om trolddomsproblematikken, der overhovedet nævner Niels Hemmingsen, f.eks. J.C. Jacobsen: *Danske Domme i Trolddomssager i øverste instans. Indledning og kommentar*, 1966, s. 145 ff.; Karsten Sejr Jensen: *Trolddom i Danmark 1500–1588*, 2. udg. 1988, s. 33 ff.; Kim Tørnsø: *Djævleetro og folkemagi. Trolddomsforfølgelse i 1500- og 1600-tallets Vestjylland*, 1986, s. 84 ff.; og Jens Chr. V. Johansen: *Da Djævelen var ude ... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*, 1991, s. 154.
2. I *Historia* findes hovedafsnittet på s. 97–112, i *Admonitio* på fol. B1r–G3v.
3. *Sapientissimus enim Deus non potest legvis ferre de rebus, quæ vel non sunt, vel esse non possunt. Admonitio*, fol. B6v.
4. Johansen: *Da Djævelen var ude*, s. 150, anfører et citat fra *Admonitio*, fol. L3v, hvor Niels Hemmingsen nævner en række

- forskellige trolddomsteknikker, i hvilke der i sig selv overhovedet ikke er nogen kraft (... *in quibus prorsus nulla vis est per se* ...). Det er imidlertid en misforståelse, når Johansen tolker citatet som et udtryk for, at Niels Hemmingsen alligevel »tvivlede på, at der var realiteter bag troldfolkernes gerninger«. Niels Hemmingsen pointerede blot, at virkningen ikke lå i hverken troldfolkene selv eller i recitation af bestemte ord, i tegn, billeder eller figurer, men at den stammede fra Djævelen (*Maleficos suis proprijs viribus, & suis proprijs actionibus magicis nihil omnino posse. Nulla enim vis ... recitationi verborum conceptorum, characteribus, imaginibus ... figuris, ... inest, sed Diabolus ... multa, permittente Deo, ad incantationes magicas operatur ...* – *Admonitio*, fol. B7r).
5. *Historia*, s. 113.
  6. *Admonitio*, fol. G3v-M3r.
  7. *Admonitio*, M3r-O3r.
  8. Præcise henvisninger til den teologiske litteratur findes hos Johansen: *Da Djævelen var ude* (se note 1), især kap. 9, og i mit utrykte speciale *Den teologiske forståelse af trolddom i Danmark indtil midten af det 17. århundrede*, 1992 (Institut for Kirkehistorie, Aarhus Universitet).
  9. *Magicae Superstitionis, vanitas et scelus* (Trolddommens bedrag og forbrydelse). Dybvads værk er anført i Johansens bibliografi over publiceret kildemateriale (*Da Djævelen var ude*, s. 286), men synes i øvrigt ikke anvendt i afhandlingen.
  10. *Ridiculum præterea & superstitiosum iudico nouum illud inuentum, quo fæmina suspecta propter Magiam imponitur in aquam, nescio quomodo ligatis manibus & pedibus. Admonitio*, fol. I8v.
  11. *Assertiones contra magicam incantationem* (Tesar mod trolddomsbesværgelse) og *Assertiones de utilibus et perniciosis predictionibus futurorum eventuum* (Tesar om gavnlige og skadelige forudsigelser af fremtidige begivenheder), begge 1569.
  12. Jyske Lov III-69. Tillægget er første gang bevidnet i et håndskrift fra 1416. *Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene*, red. Johs. Brøndum-Nielsen og Poul Johs. Jørgensen, bd. 2, *Jyske lov. Tekst 1: NkS 295 8°*, udg. Peter Skautrup, 1933, s. XLI.
  13. Reces af 6. december 1547, artikel 8 og 17.
  14. Jf. Merete Birkelund: *Troldkvinden og hendes anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede*, 1983, s. 49 ff.
  15. *Cæterum hanc admonitionem adiectam uolo, ne magistratus quid temere faciat, ac re non satis explorata & cognita sanguinem innocentem in propriam perniciem effundat. Historia*, s. 114.
  16. Jf. Birkelund, *Troldkvinden* (se note 14), s. 49, 74 f. og 136, og Johansen, *Da Djævelen var ude* (se note 1), s. 25 f., 43, 88 ff. og 202 ff.
  17. Engelsk oversættelse ved Montague Summers, 1928 og senere.
  18. Begge citater er fra omtalen af *Admonitio* i Gyldendals *Dansk Litteraturhistorie*, 1983–1985, bd. 2, s. 484.

Tillæg

Sammenligning af *Admonitio*, *Historia* og *En Vnderuisning*

A. De fem centrale spørgsmål om trolddom

Admonitio, fol. B1v-B2v

Magica ergo superstitio est, quicquid sit a Diabolo, mediante homine, quibusuis conceptis verbis, signis, figuris, characteribus, siue intercedit pactum expressum cum Diabolo, siue non.

Complector autem superstitionis magicæ nomine, omnia, illa, quæ Deut: 18. prohibentur hisce verbis: Non inueniatur in te diuinans diuinationes, præstigiator, & augur, neque maleficus, neque incantator, neque interrogans Pythonem, neque magus (nomine generis pro certa specie posito) neque quærens a mortuis. Abominatur enim Dominus omnem qui ista facit. Hæc genera, magicæ superstitionis, vsitata fuisse in Ægypto, vnde tum recens exierant Israelitæ, non est dubium. Ne igitur consuetudinem pessimam, profanorum hominum, populus Dei imitetur, hoc mandato cauetur.

Verum priusquam genera illa superstitionis Magicæ a Mose recitata & damnata definitionibus & exemplis declarabimus, quasdam quæstiones proponemus, & excutiemus quarum iusta determinatio, quid sentiendum sit sinceræ religionis amantibus, de vniuersa Magia sine errore ostendet. Harum prima sit, Vtrum hominis aut Diaboli inuentum sit ars Magica.

Secunda, An reuera possint aliquid efficere magicæ artis periti.

Tertia, Liceat ne maleficia, maleficijs tollere.

Quarta, an excusabiles sint, qui vt liberentur a morbis per maleficium sibi illatis, implorent opem maleficorum.

Quinta, cur Deus permittat hanc sui nominis blasphemiam fieri inter homines.

Oversættelse

Trolddom er altså alt, hvad Djævelen skaber ved menneskers mellemkomst, uanset ved hvilke formler, billeder, figurer eller tegn, og hvad enten der indgår en udtrykkelig pagt med Djævelen eller ej.

Under betegnelsen trolddom indbefatter jeg alt det, som forbydes i 5. Mosebog kap. 18 (v. 10–12) med disse ord: Der må ingen findes hos dig, som driver spådomskunst, ingen, som kogler, tager varsler eller øver trolddom, ingen, som foretager besværgelse eller gør spørgsmål til sandsigerånder, ingen, som er troldmand (idet den almene betegnelse sættes for de enkelte arter) eller henvender sig til de døde. Thi enhver, der øver sligt, er Herren vederstyggelig. Der er ingen tvivl om, at disse former for trolddom blev anvendt i Egypten, hvorfra Israeliterne da nylig var uddraget. Derfor forebyggedes ved denne befaling, at Guds folk skulle efterligne de vantro menneskers slette skik.

Men før vi forklarer formerne for den trolddom, der blev opregnet og fordømt af Moses, vil vi fremsætte og gennemgå nogle spørgsmål, hvis rette besvarelse ufejlbarlig vil vise, hvad de, der elsker den sande tro, bør mene om al trolddom. Det første af disse vil være: Hvorvidt trolddomskunsten er menneskets eller Djævelens påfund?

Det andet: Om de trolddomskyndige kan udrette noget i virkeligheden?

Det tredje: Om det er tilladt at hæve trolddom ved trolddom?

Det fjerde: Om de mennesker kan undskyldes, som tyr til troldfolk for at blive befriet for sygdomme, der er påført dem ved trolddom?

Det femte: Hvorfor Gud tillader denne misbrug af Sit navn blandt menneskene?

Historia, s. 97–98

De maleficijs & incantationibus quæstionem, mihi a claro & nobili uiro propositam, cum sua solutione ascribere libet, cuius sane determinatio admodum necessaria est, hoc tempore potissimum, quo Diabolus suas ueteres artes iterum ad obruendam Euangelij lucem renouat. Quæstio autem hæc est.

Vtrum malefici, hoc est, qui incantationibus verborum, aut characteribus, seu imaginibus, aut alijs rebus superstiose in hoc adhibitis, hominibus vel prodesse, vel nocere putantur, aut etiam qui aliud quouis arte magica moliuntur: sint ferendi in Christiano coetu nec ne?

Vt autem ad hanc quæstionem solide & sine errore respondeatur, hæc quinque quæstiones ordine perpendendæ, & excutiendæ uidentur.

1. Quæ fuerit origo incantationum.
2. An reuera incantationes sint efficaces.
3. Cur Deus permittat istis Diabolicis artibus aliquid fieri.
4. Quæ prohibitio extet in scriptura.
5. Grauitas peccati magicæ artis.

Ex harum quæstionum declaratione, patebit responsio ad quæstionem propositam.

En Vnderuisning, fol. A8v-B2r

For disse sager skyld vil ieg nu her bescriffue et Spørsmal / om Traaldom / signelse oc manelse / som mig er faare giffuit aff en ypperlig ædel mand / oc suar der til: Huilckit Spørsmals forklaring oc vdleggelse / visselige er storlige fornøden / besynderlige i denne tid i huilcken Dieffuelen nu paa ny igen fornyer sine gamle Konster / til at formørcke det klare Euangelij Liuss.

Spørsmålet lyder saaledis.

Om Traaldfolck / det er / de som enten met Signelse / manelse / Læsning / Tegn / Billede / eller noget andet som der til aff en vrang tro brugis / mene sig / enten at kunde skade eller gaffne Mennisken: Eller ocsaa de som noget andet bruge met Traaldoms konst / skulle lidis i den Christen Menighed eller ey?

Paa det at ieg rettelig oc vden vildfarelse / kand suare til dette spørsmal / da synis mig nytteligt at være / at disse fem effterfølgendis spørsmal / effter huer andre / igiennem sees oc forklaris.

j. Aff huem Traaldom haffuer sin begyndelse.

ij. Om Traaldom er krafftig i sig selff?

iiij. Huor faare Gud tilsteder noget at vdrettis / formedelst saadanne Dieffuels Konster?

iiij. Huilcke steder i den hellige Scrifft der forbiude Traaldom?

v. Huilcken en stor Synd Traaldom er?

Aff disse Spørsmals forklaring skal mand lettelige kunde suare til det fremsette Spørsmal.

B.

Det andet spørgsmål

Admonitio, fol. B6v-B7r

DE SECVNDA.

SECUNDA quæstio, quam proposuimus, est de efficacia magicæ superstitionis: Num videlicet reuera possint aliquid efficere magicæ artis periti, nec ne? Sunt qui affirmant, & sunt qui negant. Respondeo simpliciter & clare, Deum nunquam suis legibus prohibuisse artem magicam, & eos qui eam exercent interfici iussisse, nisi ars illa aliquid præstare posset. Sapientissimus enim Deus non potest leges ferre de rebus, quæ vel non sunt, vel esse non possunt. Verum hoc ita accipiendum esse volo: Maleficos suis proprijs viribus, & suis proprijs actionibus magicis nihil omnino posse. Nulla enim vis, aut efficacia, recitationi verborum conceptorum, characteribus, imaginibus, breuibus, figuris, alijsque quibus vtuntur magicæ artis periti, inest, sed Diabolus insinuans se hominibus, vt vel homines abducat in errorem, vel in errore confirmet, multa, permittente Deo, ad incantationes magicas operatur, siue pactum expressum cum Diabolo intercessit, siue non.

Oversættelse

OM DET ANDET

Det andet spørgsmål, vi fremsatte, er om trolddommens kraft: Nemlig om de trolddomskyndige kan udrette noget i virkeligheden eller ej? Der er nogle, som hævder, at de kan, og der er nogle, som benægter det. Jeg svarer enfoldigt og klart, at Gud aldrig i sine love ville have forbudt trolddomskunsten og befalet at dræbe dens udøvere, hvis den kunst ikke kunne afstedkomme noget. Den alvise Gud kan nemlig ikke lovgive om ting, som enten ikke er eller ikke kan være. Men dette mener jeg skal forstås således: Troldfolkene kan slet intet ved deres egne kræfter eller deres egne trolddomsgerninger. Thi der er ingen kraft eller virkning i fremsigelsen af formler, tegn, billeder, opskrifter, figurer eller andet, som trolddomskyndige bruger, men Djævelen sniger sig ind på menneskene, enten for at vildføre dem eller for at befæste dem i deres vildfarelse, og med Guds tilladelse volder han mange ting gennem trolddomsbesværgelser, hvad enten der indgår en udtrykkelig pagt med Djævelen eller ej.

Historia, s. 102–103

Sequitur secunda quæstio.

DE SECVNDA.

Postquam ostensum est, Satanam hostem salutis humani generis, uerum esse & unicum autorem magicarum artium, adeoque omnis superstitionis, qui huc omnia sua consilia destinat, omnes dolos & machinas dirigit, ut homines a Deo per idololatriam deficientes, in æternos cruciatus conijciat: sequitur quæstio.

An reuera sint efficaces incantationes magicæ, characteres, signationes, figuræ, imagines &c. nec ne?

Respondeo simpliciter & clare, maleficos seu magos suis uiribus, & efficacia omnino nihil posse. Nulla enim uis aut efficacia recitationi uerborum conceptorum, characteribus, imaginibus aut figuris, &c. inest: sed Diabolus, cum quo pactum fecerunt malefici, ut confirmet homines in errore, multa ad incantationes magicas operatur, quod hinc facile colligi potest.

En Vnderuisning, fol. B6r-B6v

Nu effter følger det andet spørmaal.

Om det Andet.

EFter at der nu er tilkiende giffuet oc beuist / at Dieffuelen som er Menniskens Saligheds Fiende / er allene den rette rod oc begyndelse til Traaldom oc all vrang Tro oc falsk Guds tienniste / huilcken der skicker oc lauffuer alle sine raad / anslag / suig / bedragerj oc paafund der heden / at hand kand kuld-kaste Mennisken (som formedelst Affguderj falde fra Gud) i euig pine oc bedrøffuelse. Saa effterfølger nu det andet Spørmaal.

Om Traaldoms Læsninger / Tegn / Figurer / Billeder / oc andet / ere krafftige i sig selff eller ey?

Der til suarer ieg enfoldelige oc klarlige / at Traaldfolck kunde aff deris egen mact og konst / aldelis intet vdrette / fordi der er slet ingen mact eller krafft vdi de vedtagne Ords opregnelse / Tegn / Billeder / Figurer / voxbørn eller andet / Men Dieffuelen / met huilcken Traaldfolck haffuer giort pact / paa det at hand kand stadfeste Mennisken i vildfarelse / da vdretter hand meget til Traaldom / huilckit lættelige kand her aff beuisis.

Nachtegall mellem filantropisme og nationalbevidsthed

Gymnastikkens rolle i dannelsen af den danske identitet i begyndelsen af det 19. århundrede

Aage Hoffmann

Fortid og Nutid juni 1993, s. 134–153.

Brydningen i årtierne efter 1800 mellem oplysningstidens kosmopolitiske, filantropiske idealer og den gryende nationalbevidsthed afspejlede sig også i den tidligste, danske gymnastikundervisning. Revolutions- og Napoleonskrigene gav militære hensyn stor vægt ved udformningen af gymnastikundervisningen i de danske almueskoler. Sigtet var dog videre: At anvende gymnastikken som et af midlerne til at opelske en nationalfølelse hos bønderkarlene. Bønderne overførte imidlertid deres uvilje mod militærtjenesten også til gymnastikken. Gymnastikundervisningens gennemslagskraft forblev derfor ringe i det 19. århundredes første halvdel. Aage Hoffmann skildrer disse brydninger med fokus på periodens førende skikkelse inden for dansk gymnastikundervisning, Frantz Nachtegall.

Aage Hoffmann, f. 1945, er uddannet folkeskolelærer. Han har siden 1976 virket som lærer ved Lindegaardsskolen i Lyngby-Taarbæk kommune. Kandidatstuderende i historie ved Danmarks Lærerhøjskole. Privatadresse: Kollemosevej 31 A, 2840 Holte.

En humanistisk og samfundsvidenskabelig idrætsforskning

Frem til i dag har idrætsforskningen været præget af naturvidenskabelige traditioner i tilknytning til Københavns Universitets Gymnastikteoretisk Laboratorium, der blev oprettet i 1909. Baggrunden er den, at skolegymnastikken og til dels også fritidsgymnastikken fra omkring år 1900 var præget af fysiologisk-pædagogiske idealer, og det førte til en naturvidenskabelig idrætsforskning, der støttede disse idealer. Derimod blev den humanistiske og samfundsvidenskabelige forskning ikke betragtet som nødvendig. Først med den stærke tilgang til idrætten i 1960'erne og 1970'erne fremkom der en øget idrætsdebat og idrætskritik, der udviklede sig til en forskning i bl.a. idrættens historie og kulturtraditioner. Således

startede Odense Universitet for ca. 5 år siden en idræts- og kulturuddannelse. I september 1989 indgik Det humanistiske Fakultet og Det samfundsvidenskabelige Fakultet ved Københavns Universitet i et samarbejde med Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet og Danmarks Højskole for Legemsøvelser om en kandidatuddannelse i idræt. Og i september 1990 påbegyndtes en faglig pædagogisk uddannelse i idræt ved Danmarks Lærerhøjskole. Disse tiltag kunne måske være begyndelsen til en samlet indsats for at sikre kvalificering af dette vigtige område inden for idrætten.

Nærværende undersøgelse inddrager idrætten som et forskningsfelt i dansk identitetshistorie. For idrætten, som i dag er Danmarks største folkelige bevægelse, må tiltrække sig opmærksomheden i spørgsmålet om danskhedens overlevelse i et mere og mere integreret

Den tyske filantropiske pædagog og gymnastiklærer J.C.F. Gutsmuths var sandsynligvis den første, der udformede et program for gymnastik i naturen. I 1793 udgav han sit hovedværk *Gymnastik für die Jugend*, der blev tilegnet Danmarks kronprins Frederik med den motivering, at han var menneskerettighedernes forsvarer fra Bælt til Senegal. Bogen kom til at udgøre en vigtig vejledning for Nachtegalls gymnastikvirksomhed. Illustration af springøvelser fra Gutsmuths' bog.

Europa. Og her er det ikke nok, at vor historiebevidsthed kun strækker sig til at fokusere på nutiden og på de forventninger, vi har til fremtiden. En del af svaret må ligge i den viden, vi har om tilblivelsen af vor nationale identitet. Det er derfor hensigten at vise, hvorfor og under hvilken form begrebet danskhed i begyndelsen af det 19. århundrede indgik i tilblivelsen og udformningen af den militærgymnastik (også kaldet tysk gymnastik), der blev synliggjort med

skoleloven af 1814. Og i den forbindelse skal der især fokuseres på Vivat Victorius Franciscus Nachtegall (1777–1847), der blev den centrale person i udformningen af et helt nyt system af legemsøvelser såvel i militært som i skolemæssigt regi, ligesom han stort set var med i alle gymnastiske initiativer i Danmark fra 1800 til 1840.

Nachtegall blev født i København i 1777, og i 1794 blev han den første student fra det filantropisk orienterede Schouboeske institut. Han måtte opgive et teologistudium, da faderen døde i 1796, og ernære sig som timelærer. Interessen for legemsøvelser fik han allerede i studentertiden, da han tog undervisning i de adelige eksercitier fægtning og voltigeren, men det blev tyskeren J.C.F. Gutsmuths filantropisk orienterede bog fra 1793 *Gymnastik für die Jugend*,¹ der dannede den pædagogiske basis for hans nyoprettede gymnastiske selskab i 1798. I 1799 åbnede han et privat gymnastikinstitut, som kom til at udgøre kernen inden for gymnastikuddannelsen i Danmark. Og i 1804 blev det første skridt hen imod en forening af den filantropisk orienterede gymnastik og den nationalt orienterede militærgymnastik taget, da Nachtegall blev leder af et nyoprettet militært gymnastikinstitut, der skulle uddanne gymnastiklærere for hæren. I 1808 blev der – også med Nachtegall som leder – oprettet et civilt institut til uddannelse af gymnastiklærere til skolerne. De to institutter havde deres adresse på Nachtegalls private institut, men da det civile i praksis holdt op med at fungere i 1816 på grund af landets dårlige økonomiske situation, blev det militære institut indtil 1898 det eneste i landet, hvor der blev givet en højere uddannelse i gymnastik.

En væsentlig forudsætning for gymnastikkens gode betingelser i København var dels den støtte, Nachtegall fik af en række indflydelsesrige personer, der var stærkt optaget af de filantropiske ideer og tanker, dels det nære sam-

arbejde, han havde med Frederik 6., der fra starten af 1800-tallet opfattede gymnastikken som et værdifuldt element i den militære træning i den nationale hær. Det var sikkert en af grundene til, at kronprinsen allerede i 1804 havde udvirket, at Nachtegall blev udnævnt til professor i gymnastik, mens han i 1821 som udnævnt direktør for gymnastikken (med militær rang) skulle føre opsyn med både den civile og den militære gymnastik. Tillige fik han gennem 1830'erne indflydelse på udformningen af kvindegymnastikken.

I forsøget på at indkredse den nationale identitet i Nachtegalls skolegymnastik skal der bl.a. fokuseres på begrebet historiebevidsthed, som her skal defineres som enhver bevidsthed om samspillet mellem fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventning. På den baggrund skal det belyses, hvilke former for historiebevidsthed Nachtegall ønskede at danne samt denne historiebevidstheds funktioner og samfundsmæssige betingelser. Ønskede han eksempelvis at danne traditionsbevidsthed ved at fremhæve fortidens idealer? Eller var han mere optaget af fremtidens utopiske bevidsthed? Hvorledes så han på andre nationer i forhold til Danmark? Ønskede han i den forbindelse at opdyrke venne- og fjendebilleder, nationalsymboler, loyalitetsbindinger etc.? Og ikke mindst er det vigtigt at få klarlagt, hvilken betydning han tillagde kongen i forhold til de bønder og borgere, som skulle have en national opdragelse gennem gymnastikken. I første omgang vil to dannelsesmæssige hovedstrømninger blive taget op: En national, der havde sit udgangspunkt i byernes akademiske og borgerlige kredse – og en filantropisk, der havde sin basis i den radikale fløj inden for godsejerstanden. Hertil kommer den ramme, som den aktuelle politiske og økonomiske situation satte. Og til sidst skal der forsøges at give et svar på, hvorledes bønderne reagerede på

den militære skolegymnastik, og om de samfundsmæssige betingelser i det hele taget var gunstige for dannelse af en national bevidsthed.

Skolegymnastikken – dannelse eller disciplinering

Gymnastikkens indførelse i almue- og borgerskolerne med skoleloven i 1814 må ses i sammenhæng med det kropskulturelle brud, der fandt sted omkring år 1800. Bruddet kan med Rousseaus slagord forstås som en bevægelse »tilbage til naturen« og er blevet beskrevet som den første »grønne bølge« i historien. Således har en nyere forskning i naturens social- og kulturhistorie ifølge Eichberg og Jespersen² identificeret tre »grønne bølger« på europæisk plan inden for de sidste 200 år. »Bølgerne« fandt sted omtrent inden for følgende tidsperioder: 1780–1820, 1890–1920 og 1970-?. Den første »grønne bølge« var præget af mange aktiviteter i den grønne natur: Vandreture, bjergbestigning, gymnastik på hedens grønne områder, de første badeanstalter, hedsværmeri, naturromantik samt sportens første aktiviteter. Socialtyperne var den romantiske vandrer, den ridende eller sejlene adelsmand og den filantropiske friluftsgymnast. »Bølgerne« bevægelser i Danmark stemmer i stor udstrækning overens med de fælleseuropæiske tendenser, og især påvirkningen fra og vekselvirkningen med de tyske strømninger er tydelige. Tillige skal der nævnes et tidsmæssigt sammenfald mellem den første »grønne bølge« og en række relative brud på europæisk plan inden for kultur, politik og økonomi.

I Danmark opstod der en strid mellem forskellige pædagogiske retninger for en ny disciplinering af kroppen. Resultatet blev militærgymnastikkens sejr over den filantropiske, alment opdragende gymnastik, sådan som det

kom til udtryk i arbejdet i Den store Skolekommission af 1789. Men udformningen og indførelsen af militærgymnastikken må ikke alene forstås som et paradigmeskift inden for kropskulturen. Det må også ses i en sammenhæng med de »restaurationsfaser«, som fulgte efter de »grønne bølger«. Og det betød ifølge Eichberg og Jespersen, at natur- og friluftslivet blev tilrettelagt således, at aktiviteterne kom til at foregå bag murene i gymnastiksale, sportshaller, svømmehaller etc. De to forfattere kalder fænomenet en udskiftning af naturens krumme linier med koloniseringsens rette linier (menneskeskabte, kultiverede rette linier). Sideløbende hermed fortsatte aktiviteterne i det grønne, men udviklingen foregik nu i et langsomt tempo – især i sportive former – og ofte uden større strukturelle fornyelser.

Lovgivningsmæssigt udtryktes indførelsen af skolegymnastikken i *Anordning for Almue-Skolevæsenet paa Landet i Danmark af 29. juli 1814*, hvori det indledningsvis hed, at *Børnene* (skulle) *veiledes af Skolelærerne til gymnastiske Øvelser, saasom Løbe-, Springe-, Klavre-, Svømme- og militaire Øvelser*, såfremt der var uddannede lærere.³ Idealet bag loven var, at faget skulle være alment opdragende, og det var derfor tiltænkt både drenge og piger. Men de ydre politiske og økonomiske forhold afstedkom, at målet blev udvidet til også at omfatte opdragelse til soldat. Og det var sikkert årsagen til, at faget ved lov i 1828 blev indskrænket til kun at omfatte drenge. Indholdet i gymnastikundervisningen blev præget af Gutsmuths bog *Gymnastik für die Jugend*, der i 1793 var blevet tilegnet Danmarks kronprins Frederik, og som endnu var den eneste lærebog i gymnastik.

På europæisk plan fremstod to forskellige kropskulturelle strømninger: Samtidig med den industrielle vækst brød sporten frem i England, og på kontinentet opstod gymnastiksystemer underlagt de forskellige nationers sær-

præg. Militærgymnastikken blev præget af langt flere træk af adelsstandens kropskultur end den engelske sport, hvori de bærende elementer var »hurtigere«, »højere« og »stærkere«. Først i 1880'erne brød den svenske, fysiologisk og æstetisk orienterede gymnastik og den engelske sport igennem i Danmark: Den engelske sport i den borgerlige industriekultur i byerne og den svenske gymnastik i den grundtvigske bondekultur. Indtil da udviste bønderne, som jeg senere skal komme ind på, en voldsom modstand imod militærgymnastikken.

De nationale og de filantropiske dannelsesidealer udgjorde væsentlige forudsætninger for indførelsen og udformningen af skolegymnastikken i Danmark. Men dens historiske betingelser var tillige den ramme, som en ændring i den øverste danske statsstyrelse udgjorde i perioden 1797–1808. På bekostning af ledende ministre, kollegiechefer og øverste embedsmænd omgav kronprinsen sig nu med officerer, hvis indflydelse accelererede i takt med de udenrigspolitiske begivenheder. Således blev hærens generaler ved en forordning 20. januar 1808 udskilt som et generalitet, og oprettelsen af en permanent generalstab fandt sted. Hertil kom, at Geheimstatsrådet ved kongens befaling 19. marts 1808 på det nærmeste blev suspenderet, hvilket reelt betød, at Frederik 6. etablerede en enevælde med militær indflydelse. Først 29. april 1814 blev »det militære kabinetsstyre« formelt afskaffet.⁴

De europæiske krige og revolutioner udgjorde en tredje faktor, der stillede betingelser for skolegymnastikken. Danmark var blevet inddraget i krigen mellem Frankrig og England, hvilket bl.a. kom til udtryk i Slaget på Reden i 1801, det engelske terrorbombardement af København i 1807 og det danske landværns nederlag til den engelske hær på Sjælland samme år, som nok gjorde størst indtryk på den danske militærle-

delse.⁵ Krigsdeltagelsen samt de faldende kornpriser i Europa betød, at de gode økonomiske tider var forbi. Så der var tale om en økonomisk kolbøtte fra et blomstrende erhvervsliv til statsbanke-rot i 1813.

Mens der således ikke var råd til filantropiske eksperimenter, fik den almene krigstræning vind i sejlene som et vigtigt led i ungdommens opdragelse. Under landboreformerne blev flere og flere hvervede soldater afskediget. Og det havde gjort hæren næsten helt afhængig af udskrevne bønderkarle som mandskabsressource,⁶ hvilket var det første vigtige skridt hen imod skabelsen af en indfødt og national hær i Danmark. Erfaringer fra Napoleonskrigene havde vist, at hæren kunne bruge gymnastikken, så man kunne tilpasse sig ændringerne i den militære teknologi og strategi. »Selv den simple infanterist skulle ikke længere blot kunne fungere som »skydeautomat«, stillet op på række og under kommando for hver bevægelse; men han skulle også virke som selvstændig, indefra motiveret, og intelligent handlende kriger, der kunne tilpasse sig vekslende situationer.«⁷ På denne måde trængte 1800-tallets bevægelseskrig idrættens adelige discipliner i baggrunden og fremskyndede en indførelse af legemsøvelser i den danske hær, som herved blev hovedkraften i udførelsen af gymnastikundervisningen. Det gjaldt også gymnastik i privat regi, hvor vi finder eksempler på, at de første undervisere var fra militæret.⁸

På den baggrund må man forstå den militære opfattelse, som i 1812 blev fremført af seminarieforsøger P.A. Wedel i Den store Skolekommission. Hvis man skulle uddanne gode soldater, var det bl.a. nødvendigt, *at disse Øvelser ikke blot skulde indskrænkes til Springen, Løben, Klavren, Voltigeren, Svømmen, men at disse ogsaa skulde bestaae i Bajonetfægten og Huggen, da disse Øvelser bidrage særdeles til Behændighed, og Færdighed heri er meget vigtig*

*for Krigeren.*⁹ Det var i store træk dette synspunkt, der sejrede, da gymnastikken med loven af 1814 blev gjort obligatorisk. I overensstemmelse hermed blev gymnastikken også gjort obligatorisk på seminarierne ved vedtagelsen af det første almindelige seminarireglement i 1818. Heri blev der bl.a. fremført det hensigtsmæssige i *at give Landalmuesmanden den Legems Holding, Smidighed og saadanne Legemsfærdigheder, der gjøre ham skikket til, med Lyst og Duelighed og Mod at opfylde sin tilkommende Bestemmelse som Værge for Fædrenelandet.*¹⁰

De nationale og de filantropiske dannelsesidealer

»Nyt i 1814 – og betegnende for kongens interesser og for de nye vinde, der blæste – var et indgående og detaljeret tillæg om, hvorledes børnene skulle *veiledes af Skolelærerne til gymnastiske Øvelser ...*« (herunder militærøvelser).¹¹ Sådan skriver Ole Feldbæk i den nylig udkomne Dansk Identitetshistorie uden at uddybe emnet nærmere. Omtrent et hundrede år tidligere havde skolehistorikeren Joakim Larsen fremhævet, »at ved sin første Fremtræden i Danmark havde Gymnastikken aldeles intet militært, men et fuldstændig pædagogisk Præg.«¹² Spørgsmålet er da, hvorledes de nationale og de filantropiske dannelsesidealer kom til udtryk i datidens debat, og hvorledes de påvirkede Nachteggall under hans mangeårige virke med at udforme skolegymnastikken.

Omkring århundredskiftet var nye, nationale tanker i fremmarch som et alment europæisk fænomen. I Danmark identificerede unge akademikere og borgerlige sig med fødelandet og var optaget af dets sprog og historie. De reagerede imod, at magten i Danmark var forbundet med godsejere og embeds-

mænd, der var indvandrede eller udtrykte sig igennem et fremmed sprog. I 1776 havde de opfattet loven om indfødsretten som en national sejr, fordi den gav eneret til embeder til dem, der var født i Helstaten. De lagde formentlig mindre vægt på, at hensigten med loven var statsmagtens forsøg på at skabe harmoni mellem Helstatens danske, norske og tyske befolkningsgrupper. Og i 1789 havde de engageret sig i den såkaldte tyskerfejde (en litterær strid), den første åbne konfrontation mellem dansk og tysk. Siden skulle modsætningsforholdet til tyskere og tysk kultur blive et gennemgående træk i udviklingen af en dansk identitet.

Men i det danske landbrugssamfund udgjorde borgere og akademikere et mindretal. Spørgsmålet er derfor især, hvilke autoriteter bønderne identificerede sig med. I tiden omkring de store landboreformer kendte den danske bonde formentlig intet til de nye nationale ideer, for hans livsverden var knyttet til fæstegården, sognekirken og herregården. Det vidste de reformivrige godsejere, der ønskede at styrke bøndernes loyalitet over for enevoldskongen og hans stat. Derfor var de modstandere af den gryende nationalisme, der byggede på og forbandt begreberne »folket« og »fædrelandet«, og som de opfattede som en trussel imod deres egen magtposition. I oplysningstidens ånd udstedte de skolereglementer, der skulle belære bønderne om de menneskelige ligheder på tværs af stats- og nationsgrænser. Det afgørende var således ikke, hvor man tilfældigvis var født. Fædrelandet var overalt, hvor man levede som en nyttig borger, og kongen og hans forfædre havde fra tidernes morgen regeret over staten og var bondens specielle beskytter. Det skal ikke betvivles, at Nachtegall må have følt sig påvirket til en stillingtagen på baggrund af debatten og af den dannelsesmæssige konfrontation, som de to store kulturstrømninger frembød.

Filantropismen, kroppen og danskheden

I det filantropiske idegrundlag udgjorde kroppen og naturen vigtige dele. Mennesket skulle »tilbage til naturen« for at kunne udtrykke det naturlige i sig selv, som det var blevet formuleret af Jean-Jacques Rousseau i romanen *Emile* fra 1762. Men den nye opfattelse af kroppen fik først betydning med de filantropiske skoler og opdragelsesanstalter, der i sidste halvdel af 1700-tallet blev oprettet i Tyskland – ofte af godsejere, der var præget af oplysningstidens idealer og tillige var modstandere af det feudale samfundssystem. Det er Joakim Larsens opfattelse, at »alle de ledende Tanker hos vore filantropiske Reformvenner – og det var dem, som havde Overtaget ved Aarhundredets Slutning – ere indførte fra Tyskland og søges gennemførte ved tyskdannede Personer og tyske Bøger.«¹³

Dette forhold illustreres tydeligt i dansk pædagogisk skolelitteratur, hvor igennem de filantropiske ideer søgtes ført ud i livet. Således skrev sognepræst J.C.F. Rist i 1794: *Jeg ønskede meget, at man vilde give Børnene i Skolen nogen Underviisning om det menneskelige Legems Beskaffenhed, om dets Deles Sted, Natur og Forbindelse, o.s.v. og især om Kiendetegnene paa sammes Sundhed og Sygdom: det vilde bidrage meget til den saa nødvendige Omsorg for deres Sundhed, og forlænge mangen god Borgers, mangen flittig Arbeiders og mangt et nyttigt Medlems Liv til Statens Gavn.*¹⁴ Og i stiftsprovst Frederik Plums bog fra 1802 *Haandbog for Lærere og Opsynsmænd ved Borger- og Almue-Skolerne*, der anbefalet af Kancelliet i 1803 fik stor betydning for den danske læreruddannelse, er der et afsnit om legemsøvelser. Med udgangspunkt i Gutmuths bog *Gymnastik für die Jugend* skelnede han her mellem den naturlige *Gymnastik* og den konstige *Gymnastik*, herunder *Soldaterlegen*, som det nyoprettede

»Tilbage til naturen«. Filantropernes natursværmeri blev gerne krydret med mindelser om den klassiske oldtid. På dette stik fra Guts-muths' *Gymnastik für die Jugend* er målet for de tre drenges kapløb en laurbærkrans op-hængt på en søjle under et gammelt, naturligt træ.

landeværn kunne få gavn af. Det ville være en fordel med militærundervisning: *Bønderkarlene behøvede da ikke et Par Maaneder om Aaret at lade sig indprygge Vaaben-Øvelserne, og Fædrelandet vilde i sine fra Ungdommen af oplærte Soldater finde sit bedste Forsvar.*¹⁵ Det sidste eksempel viser, at når det drejede sig om militærtjeneste, var der nærmest tale om et kompromis i forhold til en egentlig militærgymnastik, der kunne opfattes som værende vendt imod andre nationaliteter eller stater.

Centralt i den pædagogiske litteratur

var det omfangsrige filantropiske tale-rør *Revisionsværk, det hele Skole- og Opdragelses-Væsen angaaende*, som udkom i 18 bind i perioden 1785–1791 med den tyske filantrop Johan Campe som redaktør. I det 8. bind skrev en anden fremtrædende filantrop, Peter Villaume – muligvis inspireret af Guts-muths¹⁶ – at kroppens opdragelse var fundamen-tet i al opdragelse, selv om sjælen ud-gjorde menneskets egentlige væsen.¹⁷ Der er grund til at fremhæve Peter Vil-laume (1746–1825), der aktivt indgik i reformmiljøet i de afgørende år omkring år 1800, fordi han må betragtes som en nøglefigur i gymnastikkens historie som en forløber for Nachtgall (trods store pædagogiske forskelle mellem deres synspunkter), ligesom han fik stor betydning for Ludvig Reventlows virke. En bearbejdelse af hans biografi mang-ler imidlertid fortsat, hvilket formentlig bl.a. skyldes hans tværfaglige livsforløb med en sproglig differentiering i kilde-materialet som følge. Dels har han vir-ket over 30 år i Danmark, hvilket er ukendt i Tyskland. Dels var han tysk skribent, men den side er ikke blevet rigtig gennemarbejdet i den danske forskning. Og endelig udtrykte han sig på fransk. Netop i hans tværfaglige ek-sistens ligger der et væsentligt emne, som kunne belyse de nationale ideers gennembrudsfase i årene 1770/1848.¹⁸

Ludvig Reventlow og skolegymnastikken

I Danmark havde de filantropiske dan-nelsesidealer deres samfundsmæssige basis i den radikale fløj inden for gods-ejerstanden – heriblandt Ludvig Re-ventlow (1751–1801). Han ønskede, at landboreformerne blev fulgt op af un-dervisningsreformer, som også omfat-tede legemsøvelser. Meget taler således for, at der blev indført legemsøvelser på hans arvegods Brahetrolleborg. I flere betænkninger om skolereformen anbe-

falede han legemsøvelser. Og især hans indberetninger til Den store Skolekommission om seminariernes oprettelse udtrykte en positiv holdning til gymnastikken. Hertil kom, at han som medlem af Københavns Fattigdirektion ved kgl. godkendelse af 1. juli 1799 af undervisningsplanen for Københavns Fattigskoler fik indført gymnastik i disse skoler.¹⁹ Bag Ludvig Reventlows gymnastikpædagogiske aktiviteter lå der uden tvivl sundhedspolitiske motiver bl.a. tilknyttet ideen om bondens frigørelse. Men hvorledes betragtede han som korresponderende medlem (fra 1790) af Den store Skolekommission legemsøvelser, dels i relation til begrebet »stat«, dels i relation til den spirende nationale bevidsthed? Spørgsmålet har betydning i forsøget på at få placeret Nachtegall i forhold til de dannelsesmæssige hovedstrømninger. Men det må understreges, at det er vanskeligt at give et sikkert svar, da Ludvig Reventlow ikke nærmere definerer begreberne »stat« og »nation«.

I juni 1790 havde Ludvig Reventlow i et svar til kommissionen hæftet sin opfattelse af »nationen« sammen med legemlige øvelser som et led i børnenes opdragelse, så de kunne klare hårdt fysisk arbejde (punkt 8). Sammen med en række andre opdragelsesforanstaltninger (punkt 1–10) sætter han legemsøvelser i forbindelse med *De sikreste Midler til at danne en Nations Forstand og Character (punkt a-f)*.²⁰ Mere generelt om opdragelsen skriver han, at den skulle være et vigtigt led i statens virksomhed, *da den eene danner Nationens moralske Character og giver den sin sande Styrke og hensigtsfulde Virksomhed*.²¹ Men var der ikke et modsætningsforhold imellem Ludvig Reventlows ønske om, at hensynet til statens bedste skulle udgøre rammen om reformarbejdet, og den opfattelse, at det enkelte individ (i oplysningstidens ånd) ikke måtte tilsidesættes? Dette forhold beskrev han i en redegørelse til kom-

missionen i september 1790: *Opdragelsen har to Formaal: Mennesket skal dannes ikke allene for Staten, men tillige som Menneske. Begge har deres Fordringer, der ikke maae imodsiges sig, men foreenes og modificeres hinanden, saavidt mueligt*.²² Men han mente ikke, at alle mennesker kunne dannes lige. Han gik ind for et klassedelt samfund med en standsdelt skole, hvor hver stand fik sin opdragelse. Det guddommelige forsyn havde placeret hvert enkelt menneske på dets forudbestemte plads i samfundet, og denne plads skulle man acceptere og være taknemmelig for at have fået tildelt. Han var overbevist om, at ethvert menneske ved hjælp af oplysning og uddannelse ville kunne befordre sin egen tilværelse og derved være med til at forbedre almenvellet.

Staten tildeltes altså en central placering i Ludvig Reventlows tanker om opdragelsen (herunder legemsøvelser). Men hvilket indhold skulle den nationale identitet da have? Hans gentagne understregninger af den nationale karkers dannelse måtte uden tvivl betyde, at børnene skulle indpodes de rette sæder, herunder kærlighed til konge, fædreland og øvrighed og en sikker tro på den kristne evangeliske lære. Den historiebevidsthed omkring fædrelandet (Helstaten), han ønskede dannet, vedrørte forfædrenes *skiønneste Bedrifter* og en erfaring omkring nationens og landets *særskilte Egenskaber og Fortrin*. Men den gryende, nationalt orienterede holdning var ham fremmed. Det fremgår af en redegørelse til kommissionen i september 1790, hvori han stiller spørgsmålet: *Om man ikke tillige burde søge at udrydde den overdrevne Patriotisme eller saakaldede Danskhed, der kaster en ufornuftig Foragt paa de Fremmede, og især paa de Tydske, der ofte udarter til den ublueste Fornærmelse? Burde man ikke forsøge at indprænte mere cosmopolitisk Sindelaug og Spirit, der stemmer overens med Kiær-*

lighed til vor Næste²³ Disse synspunkter falder godt i tråd med det reglement, som broderen Chr. D. Reventlow udstedte for skolerne på Christianssæde i 1792 om bl.a. historieundervisningen. Formålet var her bl.a. at nedbryde børnenes fordomme over for andre nationer og indbyggere.²⁴

Den patriotisme, der skinner igennem hos Ludvig Reventlow, havde sine rødder langt tilbage i dansk historie, hvor den optrådte vendt imod Sverige og Tyskland, men især i form af glæde ved og loyalitet over for den danske stat og konge. Reventlow virkede i en statsenhed byggende på fraværet af stats- og magtpolitiske modsætninger imellem Danmark og det Tyskland, der endnu ikke var én nation. Men oplysningstidens kosmopolitisme var »også et skin, der dækkede over en begyndende besindelse på en selvstændig nationalfølelse.«²⁵ Ludvig Reventlows kosmopolitiske udtalelser var utvivlsomt en reaktion på tyskerfejden 1789–90, da der for første gang formuleredes et stærkere, sammenhængende fjendebillede af tyskerne. Han vendte sig imod skabelsen af en danskhed, som indebar udpegningsen af en fjende. Det blev dog denne danskhed, som i de borgerlige kredse gik styrket ud af striden, selv om udvekslingsforholdet mellem tysk og dansk kultur næppe blev mindre de første par år.

Ludvig Reventlows syn på legemsøvelser som et led i den nationale opdragelse ligger næppe langt fra det filantropiske synspunkt fremsat af Sorø Amtsskoledirektion – bl.a. repræsenteret ved en af Nachtegalls tidligere støtter, provst P.H. Mønster samt P.C. Steemann, amtmand i Sorø og senere statsminister – til Den store Skolekommission den 7. december 1811. Heri hed det bl.a., at gymnastikken vil have heldig Indflydelse saavel paa den physiske som moralske Opdragelse: at den, klogelig anvendt, vil især være gavnlig for den borgerlige Dannelse, ja, at den med Tii-

den, naar den efter rigtig Forberedelse kan modtage den nødvendige Udvidelse, vil kunne vorde et vigtigt Middel til Nationalforædlelse. ... Det ville være meest hensigtssvarende at tænke paa den pædagogiske Gymnastik førend paa den militaire, efterdi hiin forbereder Menneskets Dannelse som Menneske.²⁶ Dog indgik et begrænset omfang af militære øvelser i direktionens forslag.

Da skoleloven blev vedtaget i 1814, var der ikke meget tilbage af oplysningstidens filantropiske idealer, som frem til århundredskiftet havde været dominerende i Den store Skolekommission. På den anden side betød den tyskkulturelle, aristokratiske regeringsmodstand imod de nationale tanker, at loven var rensset for de spor af national identitet, der havde været toneangivende i byborgerskabet. Konflikten mellem de dannelsesmæssige strømninger, der kan siges at markere hver sin tidsalder, satte sit præg på Nachtegalls gymnastikpædagogiske virksomhed. Skolelovens militærgymnastik skulle indpasses i den gymnastik, som de filantropiske pædagoger støttet af blandt andre Ludvig Reventlow havde udviklet. På den anden side måtte Nachtegall tage hensyn til tanker om gymnastikkens nationalopdragende funktion, hvori netop militærøvelser havde en fremskudt plads.

Laurits Engelstofts nationalpædagogiske rolle

Gymnastikkens nationalopdragende funktion blev indgående beskrevet af historikeren Laurits Engelstoft (1774–1851), der i starten af 1800-tallet havde et nært samarbejde med Nachtegall. I sit værk fra 1808 *Tanker om Nationalopdragelsen*²⁷ understreger Engelstoft den nationale opdragelses nødvendighed for at fremme almenånden og fædrelandskærligheden og for at styrke de følelsesmæssige bånd mellem den en-

kelte og staten. Borgeren og staten ville have lige nytte af legemsøvelser, såfremt den fysiske og den intellektuelle opdragelse kunne gå hånd i hånd. *Gymnastikken alene fremmer kun en vild og dyrisk Raahed, og tillukker Døren for den høiere Aands Cultur, hvori Menneskets sande Forædling bestaaer.... Denne Harmonie imellem Menneskets fysiske og intellectuelle Udvikling være den private og offentlige Opdragelses høieste Maal.*²⁸ Men det var den militære del af gymnastikken, Engelstoft lagde mest vægt på. For den ville – som en del af den fysiske statsborgeropdragelse – få størst indflydelse på nationens *Character og Aand*, ligesom den ville bidrage til en *Folkedannelse* og til *Borgersamfundets* sikkerhed.²⁹ På en højtidelig måde ville våbenøvelser umiddelbart lede tanken hen på, hvad enhver *Borger* skyldte fædrelandet. *Ved et universalt Baand foreene de alle Borgerklasser med hinanden indbyrdes og med deres Fyrste, som fælles Overhoved og Anfører. Misundelse og Kulde mellem de forskellige Stænder taber sig i fælles Pligterkiendelse, fælles Borgerfølelse. Nationalcharacteren faaer Anstrøg af en vis Ærlighed (loyaute) og Aabenhed (franchise), som gjør den elskværdig; antager en vis Mandighed, Selvstændighed og Heroisme, der ikke alene bidrager serdeles meget til Statens Anseelse hos Fremmede og til dens egen Sikkerhed, men er også det bedste Middel til at forebygge Nationens egen Vanslægtning og Indslumren.*³⁰

Allerede i et indbydelsesskrift, Engelstoft udsendte i 1801 i forbindelse med den offentlige eksamen på det Schouboeske Institut, finder vi stærke nationale synspunkter.³¹ Heri fremhævede han gennem sin fortolkning af fortidige fremstillinger skandinavernes overlegenhed i legemsøvelser i forhold til andre folkeslag. Han malede et dystert billede af sin samtid, men udtrykte også positive fremtidsforventninger *over de offentlige Foranstaltninger*

(som Franz Nachtegall havde meddelt ham om), *som i de senere Tider ere giorte hos os danske til den physiske Opdragelses Forbedring. De ere i Forhold til Tidens Korthed ikke faa. Det var en Nation som den danske værdigt i denne som i de øvrige Deele af Opdragelsen at blive et Mønster for sine Naboer.*³² Han roste især Nachtegalls militærgymnastik og mente, at dennes *Institut med Rette ansees som en Planteskole, hvis Indflydelse vil strække sig til den hele Nation, og fremskynde den Forbedring i den physiske Opdragelse, ...*³³ selv om man endnu ikke var blevet tilstrækkelig opmærksom på nødvendigheden af den fysiske opdragelse uden for hovedstaden. Tillige nævnte han regeringens bestræbelser på at reformere opdragelsesvæsenet med den målsætning at skabe *et helt Folk af sunde, glade, oplyste og dydige Borgere.*³⁴

Engelstoft fremsatte tillige gennemtænkte forslag, hvori han forestillede sig legemsøvelser gjort til faste bestanddele i nationale fester, der skulle være til gavn for såvel borger som stat og for at styrke fædrelandskærligheden. Dette kærlighedsbegreb skulle – som ovenstående citater viser – knytte an til kongen som overhoved for en nation, hvori uoverensstemmelser mellem de forskellige samfundsklasser måtte bilægges for at fremme følelsen af en national samhørighed. Lægger man hertil hans målsætning om, at den offentlige opdragelse skulle gavne såvel staten som det enkelte menneske bl.a. for at fremme sundhed, glæde, oplysning og dyd, ligger disse dannelsesidealer ikke langt fra de filantropiske. Modsætningen til filantropismen ligger i Engelstofts forestillinger om et »dansk folk« og en »dansk« nation og i, at bevidstheden herom skulle dannes ved påstanden om, at Danmark på gymnastikkens område havde et særpræg og en overlegenhed i forhold til andre nationer. Disse tanker harmonerer godt med hans til tider stærke fjendtlighed over for aristokra-

tiet, der peger tilbage imod 1790'ernes holdninger. Mens yngre, samtidige historikere hentede deres forbilleder i Tyskland, var Engelstoft præget af sin ungdoms stærke påvirkning af fransk (og engelsk) historie og filosofi.³⁵ Kulturelt set markerer hans syn på legemsøvelser en orientering mod et skandinavisk følelsesfællesskab. Hans tanker om nationalopdragelse er vigtige, idet der rent faktisk blev indledt en holdningspåvirkning i skolerne til fordel for konge og fædreland.³⁶ Og med militærgymnastikkens indførelse i skolerne – hjulpet på vej af Nachtegall – udtryktes en distance til de oplysningstanker og den »tyskhed«, som blandt andre Ludvig Reventlow havde ønsket skulle udgøre fundamentet i en national identitet.

Nachtegalls militærgymnastik som et led i nationalopdragelsen

Nachtegalls nære forhold til kongen

Nachtegalls gymnastikpædagogik havde de filantropiske ideer og tanker som sit udgangspunkt. Men hvorfor støttede han da, at skolegymnastikken skulle indeholde militærovelser? Og hvor i debatten om dannelsen af en dansk identitet placerer hans gymnastik sig? Joakim Larsen fremhæver Nachtegall i forbindelse med skoleloven af 1814, hvori han fik »optaget Gymnastik som Fag i de Skoler, hvor Lærerne formaaede at undervise i det. Det naaede dog ikke megen Udbredelse, før N. 1828 fik gennemført et Paabud om dets Indførelse i alle Borger- og Almueskoler og indrettet en Normalskole i Kjøbenhavn for Lærere ved disse Skoler.« Og »gjennem Kancelliet udvirkede han en Række Paabud angaaende Gymnastikundervisningen, saaledes 1831 om dens Indførelse ved de lærde Skoler.«³⁷

Ved udgangen af 1830 var der indført gymnastik i ca. 2000 almueskoler, selv

om det ifølge Joakim Larsen havde taget lang tid. »Der savnedes gennemgaaende ikke blot Interesse for Legemsøvelser, men tillige Forstaaelse af disses Betydning i Opdragelsen, og dette hidrørte vel for en stor Del fra, at den Forbindelse mellem Gymnastik og Militærovelser, som Kongen havde tilvejebragt, og som Nachtegall til Dels sluttede sig til, hvad enten han nu ikke klart saa Faren, eller han mente kun derved at kunne redde Gymnastikken i de trange Tider, forvirrede Folkets Begreber.«³⁸

I begyndelsen af 1800-tallet havde Nachtegall utvivlsomt været forankret i den filantropiske filosofi og gymnastik. I indbydelsesskriftet *Gymnastikkens Methodik og Historie*, som han i 1802 skrev sammen med P.H. Mønster, trækkes der i positive sproglige formuleringer en udviklingslinie fra tidligere tiders dannelsesidealer frem til det samtidige, store, filantropiske dannelsesideal, der blev skabt ved opdragelsesanstalten i Dessau. *Revisions Værket vil til alle Tider, hvor ufuldendt det end fra Kritikens Side bestandig maa ansees, blive et uforglemmeligt Mindesmærke om Philantropien, og Philantropernes ædle og hæderværdige Bestræbelser til Menneskehedens sande Vel.*³⁹

I citatet er fremtidsperspektivet det bærende element i en historiebevidsthed, der skulle tjene til dannelsen af en kosmopolitisk tankegang, som netop var en af filantropiens kendemærker. De to forfattere anså de filantropiske institutter i Danmark for vigtige, fordi de forbandt gymnastikken med den øvrige dannelse. Men også de militære akademier og institutter får en positiv omtale i indbydelsesskriftet, fordi de indførte gymnastikken *ikke blot som en Indledning til Taktiken, men endog med Hensyn paa den kraftfulde Dannelse, den færdige og lette Brug af Legemet, den Forberedelse til at kunne udholde de mødende Besværigheder og Anstrængelser, hvortil Gymnastikken er det sikreste og eeneste Middel.*⁴⁰ Nachtegalls

forankring i den filantropiske gymnastik indeholdt altså fra begyndelsen af militære dannelsesmotiver. Og måske for at »legalisere« dette synspunkt tilføjede han en sundhedsmæssig argumentation, som var et andet af filantropiens kendemærker.

Det militære islæt i Nachtegalls gymnastikpædagogik finder vi også i hans ønske om, at gymnastikken skulle styrke den militære institution. I marts 1807 stillede han – på opfordring af grev Schimmelmann, der var medlem af Den store Skolekommission – sammen med seminarieforstander Saxtorph et forslag til skolekommissionen om at indføre legemsøvelser som obligatorisk undervisningsfag på Blaagaard Seminarium. »Undervisningen skulde kun omfatte det, der senere kunde blive anvendeligt for Seminaristen i Skolerne paa Landet til at fremme Børnenes fysiske Vel og forberede dem til deres tilkommende Bestemmelse som Krigere til Lands og Vands, og som desuden under hans Ophold paa Seminariet kan anses som hensigtsmæssig Bevægelse for hans eget fysiske Velbefindende.«⁴¹ Af økonomiske grunde udsatte kommissionen sagen, men Nachtegall og Saxtorph udvidede dog de hidtidige øvelser med våbenøvelser, »og allerede 1808 kunde Nachtegall indberette til Kronprinsen, at Seminaristerne havde gjort betydelig Fremgang i Vaabenøvelser, saa at de kun manglede Færdighed i at skyde for i paakommende Tilfælde at kunne bruges til Krigstjeneste.«⁴²

Det blev dog efter kgl. befaling af 1. august 1808 det civile gymnastiske lærerinstitut til uddannelse af gymnastiklærere især for almueskolen, der skulle uddanne seminaristerne. I praksis kom gymnastikundervisningen til at foregå på det militære institut, og det var formentlig grunden til, at Nachtegall forsøgte at komme i forbindelse med seminarieforstanderne for at få styrket gymnastikundervisningen på seminarierne. Således skrev han i 1810 til seminarie-

forstander Boisen på Vesterborg, »at han ønskede, Seminariet maatte blive en *Planteskole fra hvilken Gymnastikken kan udbrede sig og bidrage til Nationens fysiske Forædling*.«⁴³ For at vinde Boisen for sagen bad han kongen om at forære seminariet gymnastiske apparater.

På baggrund af Nachtegalls (om end noget begrænsede) forfatterskab samt Joakim Larsens veldokumenterede fremstillinger er der grund til at tro, at det især var den politiske udvikling i Danmark, der fik Nachtegall til så stærkt at vægte skolegymnastikkens militære indhold. Men hans gennemførelse og bearbejdning af de filantropiske gymnastikprogrammer må også ses i sammenhæng med, at han udviklede et nært forhold til Frederik 6. Den 11. januar 1806 skrev han således til kronprinsen, hvor dårligt det kunne have gået gymnastikken, *hvis ikke De, naadigste Kronprins, som selv kender fordelene af et styrket og hærdet Legeme, med en Dem egen Varme for enhver god Sags Fremme havde værddiget den Deres naadigste Opmærksomhed og mest kraftfulde Understøttelse. ... De senere Slægter skulle velsigne Danmarks Frederik, som igenfødte Gymnastikken i Norden, og Danmark skal i dette som i mange andre udmærkede Indretningers Opkomst og Fremme foregaa Udlandet med et følgeværdigt Eksempel*.⁴⁴ Nachtegall fortsatte sin smiger over for kronprinsen i en skrivelse af 7. juni 1806, hvori han takkede denne *For den udmærkede Maade, ved hvilken Deres kgl. Højhed har tilkendegivet mig Deres naadigste Tilfredshed med det af mig paa den militære gymnastiske Skole tilendebrogede Arbejde*. Han ville fremover bestræbe sig på at udføre enhver befaling, kronprinsen ville give ham for at gøre sig værdig til også fremover at modtage den *fortrinlige Godhed, med hvilken De, naadigste Kronprins, paaskønner og belønner hver dansk Mands Stræben*.⁴⁵ Og 12. februar 1814 skrev Nachtegall til

*Udviklingen fra Gutsmuths' filantropiske til Nachtegalls militært orienterede gymnastik bliver sat i relief af stilen i plancherne til deres bøger. Her ses illustrationen af svømning i Gutsmuths' *Gymnastik für die Jugend*....*

kongen: *De genfødte, allernaadigste Konge, Gymnastikken i Norden, og ved Deres Bud blev det min saa kære og skønne Lod at vorde et Middel til at udbrede fysisk Lyksalighed og Velbefindende blandt saa stor en Del af mine Landsmænd.*⁴⁶

Loyalitetsbindingen over for Frederik 6. fremgår tydeligt af Nachtegalls breve. Der var formentlig tale om et forhold, der lignede det, som herskede mellem kongen og hans adjutanter: Et nærmest patriarkalsk, gensidigt hengivenhedsforhold – et hjerteligt, snævert officerskammeratskab.⁴⁷ Der er ingen tvivl om, at det nære forhold mellem Nachtegall og Frederik 6. var med til at

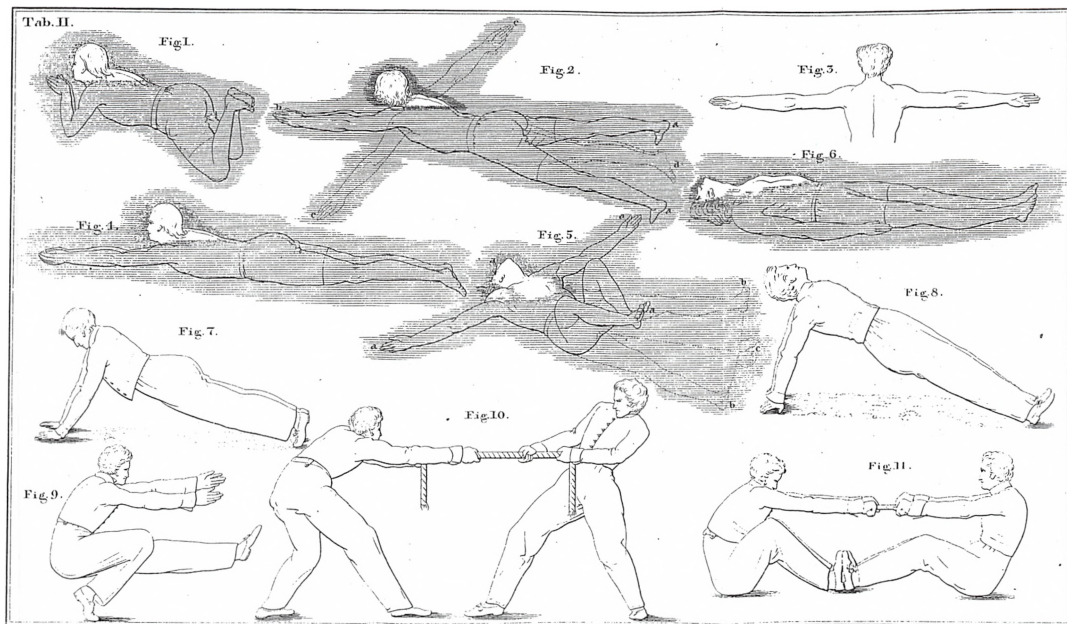
fremme skolegymnastikken. Men forudsætningen var en militær orientering, som Nachtegall måtte følge.

Den økonomiske afmatning efter englænderkrigene var en væsentlig grund til, at skolegymnastikken først blev gjort pligtig (for drenge) i alle skoler ved kancelliplakat af 25. juni 1828. I den forbindelse fik Nachtegall godkendt en lærebog i gymnastik for almue- og borgerskolerne, ligesom han i 1834 udgav en gymnastikbog for de lærde skoler.⁴⁸ Men almuens interesse for gymnastik forblev lav på grund af dens militære præg, som netop kom til udtryk i de to lærebøger.

Med sin støtte til militærgymnastikken fjernede Nachtegall sig fra de filantropiske dannelsesidealer, som kun ønskede et begrænset omfang af militærøvelser optaget i skolegymnastikken. Men at han hermed placerede sig tæt op af byborgerskabets nationale ideer kan det anvendte kildemateriale fra før 1830 ikke påvise. I hans breve er historiebevidstheden koncentreret omkring såvel fortiden som fremtidsperspektivet først og fremmest for at understrege gymnastikkens sundhedsmæssige værdi for befolkningen. Hans syn på dannelsen af en national identitet vedrørte især Danmarks mulighed for at være et forbillede for andre nationer, ligesom han udtrykte en bevidsthed om en skandinavisk samhørighed. En opdyrkning af nationale fjendebilleder finder vi ikke i hans synspunkter.

Danmark som et foregangsland

Nachtegalls forsøg på at fremstille Danmark som en førende nation på gymnastikområdet blev tydeligere med årene. Da den svenske gymnastiks skaber Pehr Henrik Ling (1776–1839) i 1818 blev rosende omtalt i en dansk avis med en tilføjelse om, at gymnastikken var gået tilbage i Danmark, svarede Nachtegall med en statistisk opgørelse af, hvad der var opnået i Danmark, men

...over for tavlen med bl.a. svømmeøvelser fra Nachtegalls lærebog i gymnastik for almue- og borgerskolerne.

uden at nævne Ling. Først i 1831 fremkom Nachtegall med en skriftlig udtalelse om den svenske gymnastik i anledning af, at Ling havde fået en fireårig understøttelse til at udarbejde en lærebog i gymnastik. Skønt intet tyder på en personlig forbindelse mellem de to, bemærker Nachtegall, »at Ling har været hans Elev, og hævder Danmarks Forrang paa dette Omraade; ligesom Gymnastikken har udbredt sig fra Danmark til andre Riger, saaledes har den ogsaa herfra direkte forplantet sig først til Norge og derpaa til Sverrig. Endelig fremhæver han, at Danmark allerede 27 Aar tidligere har haft en Lærebog i Gymnastik.«⁴⁹

Da Lings bog var udkommet i 1836, sendte Frederik 6. den til udtalelse hos Nachtegall, der foretog en sønderlemmende kritik af indholdet, som han mente var forældet. Hvorefter han fortsatte: *Det var saaledes udenfor al Tviul, at saavel den svenske Armes Bajonetfægtningsøvelser som dens gymnastiske Øvelser i Almindelighed ere meget*

*ufuldstændige, ufuldkomne og til Dels uhensigtssvarende, og alt det, som i denne henseende er udrettet i Sverrig, ingenlunde kan sammenlignes med de mange og fortrinlige Foranstaltninger til den gymnastiske Undervisnings og Vaabenøvelsernes Fremme, som ere trufne i Danmark.*⁵⁰

Nachtegall tydeliggjorde således sin personlige ambition om at være den førende gymnastikpædagog i Norden. Og han ønskede i sammenhæng hermed en bevidstgørelse om, at gymnastikken havde været medvirkende til at udvikle en dansk særegenhed i forholdet til nabolandene – en tankegang, som allerede Engelstoft havde gjort til en del af sit idegrundlag – altså til at skabe en dansk national identitet. At kongen havde haft en central rolle i denne proces, gjorde han allerede opmærksom på i sin bog *Gymnastikkens Fremgang i Danmark* fra 1831, stilet til Frederik 6. I forordet skrev han, at hensigten med bogen var *at vise, hvorledes Gymnastikken, og de dermed forbundne Vaabenø-*

*velser, fra en ringe Begyndelse, udviklede og udbredte sig i Danmark ved Deres Majestæts huldrigste Omsorg og kraftige Understøttelse saa betydeligt, at den alt længe har staaet paa et højere Trin hos os, end hos noget andet Folk.*⁵¹

For at understøtte sin påstand om gymnastikkens høje stadi i samtidens Danmark – en påstand, der naturligvis også var beregnet på at opnå kongens yndest – ønskede Nachtegall at danne en historiebevidsthed, der nu nærmest byggede på en nedvurdering af blandt andre Gutsmuths betydning for gymnastikken: *Vel var det almindeligt bekjendt (i slutningen af det 18. århundrede), at Oldtidens meest berømte Nationer dannedes tidligt ved Legemsøvelser, som de satte en udmærket stor Priis paa, og i hvilke de bragte det ikke mindre vidt; man vidste tillige, at vore egne skandinaviske Forfædre uddannede sig især i fysisk Henseende, og at de, ligesom Grækerne og Romerne, vare sunde, virksomme, kraftfulde, modige og fædrelandssindede, saalænge deres Opdragelse fik en, de legemlige Kræfter udviklende Retning, ... Der skete enten aldeles Intet for Ungdommens gymnastiske Dannelse, eller den ansaaes med Ligegyldighed, ja gjordes vel endog farlig og latterlig; ... Det var og kun Lidet, hvad Vieth og Gutsmuths – de første i Tydskland og Europa, som begyndte at arbejde for Gymnastikken – formaaede at udrette, og det sildigere tydske Turnvæsen ophørte med den politiske Grund, som fremkaldte det.*⁵² Under Frederik 6. blev Danmark det første Rige i Verden, hvis samtlige Sønner, paa hans vise og velgjørende Bud, skulde nyde en almindelig methodisk Undervisning i gymnastiske Øvelser.⁵³

I de nævnte, senere skrifter af Nachtegall finder vi nærmest en omdefinering af filantropernes ofte anvendte begreb *fædrelandskærlighed*, idet han tilførte begrebet en historisk dimension, hvori folket tildeltes en rolle. Hensigten

med hans »produktion« af historiebevidsthed byggede på forestillingen om et sundt folk i en sund nation. Hermed gjorde han, som det var sket i andre europæiske lande, gymnastikken ikke blot til et militært, men ligesom de filantropiske pædagoger til et sundhedspolitisk anliggende. Og det indebar, at kroppen i takt med videnskabelige henvisninger måtte betragtes som en maskine kendetegnet ved begreber som pædagogisk tilpasning, fysisk styrke, hygiejne etc., hvorfor den i fremskridtets navn ligesom samfundet skulle gøres bedre. Men Nachtegall var ikke i tvivl om, at kongen i oplysningstidens ånd havde været den bærende kraft i udviklingen af gymnastikken og også fremover skulle være det samlende midtpunkt. Selv om han ikke blev en egentlig agitator for de nationale ideer, falder hans revision af den filantropiske gymnastik i militaristisk retning godt i tråd med 1830'ernes tiltagende nationale tanker. Dette skifte på det kropskulturelle plan må tillige ses i sammenhæng med nationalromantikken, der efterhånden havde skubbet oplysningstidens tanker om frihed, menneskerettigheder, kosmopolitisme, naturromantik etc. i baggrunden.

Nachtegalls tanker har næppe haft mulighed for at vinde genklang i andre kredse end blandt det højere byborger-skab, i akademikerkredse og blandt statsembeds mænd. For dannelsen af en national identitet var foreløbig begrænset til disse kredse. Hans indflydelse på gymnastikken dalede imidlertid ved kongens død i 1839. Måske fordi han først og fremmest var »organisator, pædagog og formidler af andres synspunkter i højere grad end en original begavelse der brød nye veje inden for gymnastikken.«⁵⁴ Måske fordi han befandt sig i spændingsfeltet mellem de dannelsesmæssige strømninger, hvor det kunne være vanskeligt tydeligt at markere sig til fordel for en bestemt retning.

Eller måske fordi militærgymnastikken rent faktisk ikke blev nogen succes i den målgruppe, den var tiltænkt.

Bøndernes modstand mod militærgymnastikken

Betingelserne for Nachtegalls gymnastikpædagogiske virksomhed var på den ene side, at den danske statsmagt med Frederik 6. i spidsen under indtryk af krigene i Europa havde set gymnastikkens muligheder som fysisk træning af bønderne med henblik på landets forsvar. På den anden side havde bønderne ikke i sinde at opgive deres egen kropskultur (landsbylege), der som en del af deres sociale og religiøse liv havde fundet sted i århundreder. Denne legekultur, der først blev svækket i takt med økonomiske og sociale samfundsforandringer, skilte sig tillige ud i forhold til den første »grønne bølge«. For opholdet i naturen var en del af bøndernes bundethed – et produktionssted og ikke, som de filantropiske gymnastikpædagoger havde udtrykt det, et symbol på frihed. Hertil kom bøndernes had til militærtjeneste.

Allerede i 1811, da Den store Skolekommission forespurgte de ti amtsskoleledere om deres syn på indførelse af skolegymnastik, gjorde Præstø Amtsskoleledelse opmærksom på modstanden blandt bønderne. Og Odense Amtsskoleledelse ønskede, at gymnastikken skulle bygge på dele af bøndernes legekultur. Men *Exercitise eller Soldaterøvelser have vi med modneste Overlæg ganske forbigaaet som upassende i nærværende Tidspunct. Forbedrelsen til Soldat og Synet af Trægevæhrerne vilde nu vække menige Mands Uvillie og altsaa ikkuns kunne paatrænges Børnene med Ulyst. Det er langt fra ei vor Mening at menig Mand her enten savned Mod eller Troskab imod Kongen og Fædrelandet.*⁵⁵

Modstanden blev også beskrevet af Kancelliet i en betænkning til Frederik 6. den 21. juni 1816. Heri henviste det til »Nytten af Gymnastik og Svømning, bl.a. for den militære Uddannelse, og haabede, at naar Lærerkræfterne efterhaanden gjorde det muligt at drive Gymnastik i alle Skoler, vilde der kendes en betydelig Forskel paa Almuens Børn i Fortid og Fremtid. Kancelliet var overbevist om, at *de dorske og klodsede Bønderkarle* ved Gymnastikkens Hjælp vilde blive *ganske andre Væsener.*«⁵⁶ Statsmagten var af den opfattelse, at de militære færdigheder skulle grundlægges i almueskolen, så de senere kunne udvikles i rekrutskolen. Men bondestanden, der indtil 1848 var ene om at blive indkaldt til militærtjeneste, fortsatte (som idrætsforskeren Ove Korsgaard udførlig har beskrevet det)⁵⁷ sin modstand imod skolegymnastikken gennem det meste af det 19. århundrede. Det viste sig bl.a., da et forslag om at afskaffe den i almueskolen blev vedtaget i Folketinget i 1858 med 50 stemmer for og 19 imod, men standset i Landstinget, hvor godsejere, officerer og embedsmænd havde flertallet. I deres argumenter for at bevare gymnastikken henviste de til dens betydning for bøndernes sundhed og for den stående hær. Selv om der med udgangspunkt i de tiltagende nationale strømninger skete en yderligere militarisering af gymnastikken, opgav bønderne ikke deres modstand. Resultatet blev, at skolegymnastikken på landet resten af århundredet forblev på et lavt niveau og således næppe bidrog til en positiv national selvforståelse hos bønderne.

Nachtegall mellem filantropisme og nationalbevidsthed

Det er i undersøgelsen forsøgt at indkredse den nationale identitet i tilblivelsen og udformningen af Nachtegalls

militære skolegymnastik. Det har skabt den hovedopfattelse, at Nachtegall fremstår med et rent teknisk og rationallistisk syn på gymnastikken uden en udsmykning med litterære og filosofiske begreber. I takt med det idehistoriske skift fra oplysningstiden til nationalromantik præget af ideer som patriotisme, orden, pligt og tapperhed bevægede han sig fra filantropismen i retning af en national bevidsthed. Dette var tillige i overensstemmelse med, at det politiske magtapparat og overklassen i første halvdel af 1800-tallet i stigende grad kom til at bestå af personer, der var født i Danmark. I lighed med Engelstofts ideale forestilling anså Nachtegall i sin senere virksomhed Danmark som verdens førende gymnastiknation, der herigennem udtrykte en anderledeshed i forhold til andre nationer og skulle være et forbillede for disse. Modsat Ludvig Reventlows kosmopolitisme placerede han sig således tæt på nationalromantikken, der blev en fortæller for de nationale forskelle og yndede mystiske forestillinger om nationens fortid. Men ligesom Engelstoft gav han også plads for en skandinavisk samhørighedsfølelse. Når patriotismen var indbegrebet af kærlighed til konge og fædreland, og når gymnastikken skulle tjene befolkningens sundhed, var der overensstemmelse mellem Nachtegalls og Ludvig Reventlows synspunkter. Men når indholdet i de nye nationale tanker – som under Tyskerfejden – var rettet imod den tysksprogede, kosmopolitiske overklasse, der i 1784 havde fældet Guldbergs styre med dets borgerlige og dansk-nationale politik, måtte blandt andre Ludvig Reventlow og hans bror Chr. D. Reventlow på grund af deres tilknytning til denne overklasse føle deres egen og deres gruppes position truet. Samme politiske ledelse havde selv bidraget til gode vækstbetingelser for den spirende danske nationalfølelse ved at udvise en ligegyldighed og foragt over for danske bor-

gerlige og over for dansk sprog og kultur.

Om skolegymnastikken rent faktisk havde mulighed for at udvikle en national identitet hos den målgruppe, den var tiltænkt, er vanskeligt at besvare entydigt. Dels på grund af den komplicerede, vekselvirkende kommunikation mellem eleverne og skolens gymnastikpædagoger, der måtte konkurrere med holdningsskabende faktorer uden for skolen. Dels på grund af andre samfundsmæssige betingelser, hvoraf landbosamfundets hastige forandring som den vigtigste måtte medføre mentalitetsforandringer hos landbobefolkningen. Og det har også haft betydning, at der var forskel på den opdragelse, borgerskabets børn og bondens børn fik.

Det er utvivlsomt, at militærgymnastikken var tiltænkt en rolle i den nationale opdragelse, men vi ved også, at Frederik 6. ikke bragte de nye nationale tanker ind med den landsdækkende skolelov i 1814. Det var først med reglementet for skolelærerseminarierne i 1818, at den nationale selvfølelse skulle formidles. Spørgsmålet om militærgymnastikkens mulighed for at bidrage til en national identitet vedrører også spørgsmålet om, hvor langt de nye nationale tanker var nået ud i det danske samfund. Ole Feldbæk mener, at den nationale selvforståelse ved 1700-tallets slutning var begrænset til borgerskabets øverste og mellemste lag i hovedstaden og i de større provinsbyer. For landbosamfundets vedkommende nåede den kun godsejere, præster, embedsmænd og højere godsfunctionærer.⁵⁸ Derimod stod det anderledes til med almuens nationale selvforståelse.

Sognepræst Børge Henrik Knap udtalte således så sent som i 1832, at almuens *Nationalitet indskrænker sig for det meste til en vis Egn eller i det Høieste til en Provinds; hvorledes det staaer til i den øvrige Deel af Riget, bekymrer Almuesmanden sig i Almindelighed meget lidt om*. Et fjendtligt angreb på en nabo-

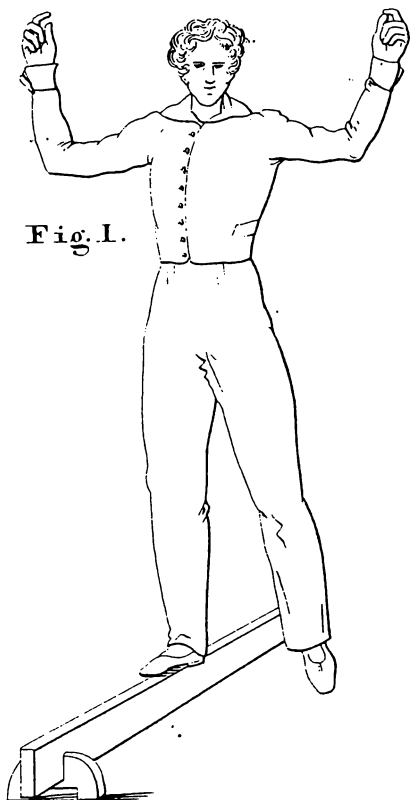

Fig. I.

Fra Nachtegalls lærebog for almue- og borger-skolerne.

provins kunne måske vække *Almuesmanden* af hans dvale. *Iøvrigt veed han nok, hvad hans Konge hedder, og at han er en god og retfærdig Mand, og han indslutter gerne Ønskerne for hans Vel i sine christelige Bønner, især da Guds Ord lærer ham, at frygte Gud og ære Kongen. Men Patriot eller fædrelandsk-sindet Borger kan man dog ikke efter denne Beskrivelse kalde ham.*⁵⁹ Denne opfattelse suppleres ganske godt ved et foredrag, som professor ved Københavns Universitet A.G. Sommer i 1846 holdt i Det skandinaviske Selskab. Han lovpriste oldtidens tapre nationer for deres gymnastikvirksomhed og tog fat på en række mangler, som nu stod i vejen for den gymnastiske dannelse i Danmark. Han mente bl.a., at man burde styrke militærøvelserne i skole-

gymnastikken samt genopvække tanken om folkelege gennem gymnastiske lege. *Sikkert kunde der ad denne Vej virkes gavnligt paa den danske Almue-, især Bondeungdom, der neppe ialmindelighed kan siges at udmærke sig ved nogen særdeles Gemytsbevægelighed eller Legemsfærdighed.*⁶⁰ Og han sluttede sit foredrag med ordene: *Det gøres vel nødvendigt i vort elskede Fødeland intet Middel at forsømme, som kan tiene til Nationalaandens Vækkelse og til at give den Holdning og Styrke. Lader os blandt andre Midler dertil ogsaa benytte Gymnastikken, lader os, hver i sin Kreds, hver med det Pund, som af Forsynet er skænket ham, arbeide til det store Formaal, at der om vort kiære Danmark medrette maa kunne udsiges: En sund Nationalsjæl i et sundt Nationallegeme!*⁶¹ Denne omdefinering af oplysningstidens sundhedspolitiske målsætning om en sund sjæl i et sundt legeme har ikke haft mulighed for at vinde gehør i landbobefolkningen. En vurdering af skolegymnastikkens betydning i dannelsen af en national identitet i første halvdel af 1800-tallet giver nærmest det resultat: Den filantropiske gymnastik, som Ludvig Reventlow var en eksponent for, led skibbrud hos statsmagtens beslutningstagere. Nachtegalls nationalt orienterede militærgymnastik, der tog sit udgangspunkt i de filantropiske gymnastikprincipper og var tænkt som mere end et nationalt symbol, vandt genklang i Den store Skolekommission. Men den blev meget bestemt afvist af den landbefolkning, der skulle udøve soldatertjeneste, og den har således næppe her bidraget til en positiv indstilling til de nye, nationale tanker.

Noter

1. J.C.F. Gutsuths: *Gymnastik für die Jugend*, Schnepfenthal 1793.

2. Henning Eichberg og Ejgil Jespersen: *De grønne bølger*, 1986.
3. Joakim Larsen: *Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse. Aktmæssigt fremstillet*, 1914, s. 421.
4. E.O.A. Hedegaard: *Frederik den Sjette og »De Røde Fjer«* 1–2, 1975, bd. 1, s. 104 og 134; bd. 2, s. 352.
5. E.O.A. Hedegaard: *Krigen på Sjælland 1807*, 1970.
6. Gunner Lind: *Hær og uddannelse i Danmark-Norge i det 18. århundrede, Uddannelseshistorie* 1990, s. 33.
7. Sst. s. 33.
8. Niels Kayser Nielsen: *Kroppens tabte referencer – et kropshistorisk forløb. Krop, bevægelse og identitet, Den jyske Historiker* 53, 1990, s. 67.
9. Joakim Larsen: *Gymnastikundervisningens Indførelse i vore Folkeskoler for 100 Aar siden, Gymnastisk Selskabs Aarsskrift 1913–14*, 1914, s. 18.
10. Sst. s. 27.
11. Ole Feldbæk: *Skole og identitet 1789–1848, Dansk Identitetshistorie* 2, 1991, s. 268.
12. Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skolehistorie* 2, 1784–1818, 1984, s. 199.
13. Sst. s. 29.
14. J.C.F. Rist: *Anviisning for Skolemestere i de lavere Skoler til deres Embeds rette Førelse*, Oversat, efter befaling af den Kongelige Kommission for det almindelige Skolevæsen i Danmark, 1794, s. 361.
15. Frederik Plum: *Haandbog for Lærere og Opsynsmænd ved Borger- og Almue-Skolerne*, 1802, s. 43.
16. Jens Krogslund: *J.C.F. GutsMuths og hans samtid*, 1982, s. 13.
17. Peter Villaume: *Om Legemets Dannelse med Hensyn til Menneskets Fuldkommenhed og Lyksalighed, eller om den fysiske Opdragelse i Særdeleshed, Revisions-Værk, det hele Skole- og Opdragelses-Væsen angaaende*, red. Joachim Campe, 8, 1794, s. 167.
18. Henning Eichberg: *Peter Villaume (1746–1825). Kropskultur, revolution, religion – en historisk biografi i kultursociologisk belysning*. Upubliceret forskningsprojekt med litteraturhenvisninger på dansk, tysk og fransk, 1988 (manuskript i forfatterens besiddelse).
19. Som dokumentation for Ludvig Reventlows gymnastikpædagogiske aktiviteter henvises til: Chr. B. Reventlow: *Breve fra Sophie Reventlow, En Dansk Statsmands Hjem Omkring Aar 1800* 1, 1774–1800, 1902, s. 114; Schirack: *Ein Schreiben aus Odense, in Fühnen, Politisches Journal* 26. august 1789, sp. 1019; Larsen: *Gymnastikundervisningens Indførelse* (se note 9), s. 5; Ludvig Reventlow: *Pædagogiske Afhandlinger, Vor Ungdom*, udg. Joakim Larsen, 1900, s. 62 og s. 92; K.A. Knudsen: *Træk af Gymnastikkens Historie gennem 100 Aar*, 1929, s. 1.
20. Reventlow: *Pædagogiske Afhandlinger* (se note 19), s. 27.
21. Sst. s. 24.
22. Sst. s. 52.
23. Sst. s. 82.
24. Larsen: *Skoleloven af 1814* (se note 3), s. 58.
25. Niels Finn Christiansen: *Frø af ugræs: Danmark og Tyskland i det 19. århundrede. Fjendebilleder & Fremmedhad. FN-forbundet* 1988, s. 163.
26. Larsen: *Gymnastikundervisningens Indførelse* (se note 9), s. 12.
27. Laurits Engelstoft: *Tanker om Nationalopdragelsen betragtet som det virksomste Middel til at fremme Almenaand og Fædrelandskjærlighed*, 1808, specielt *Anden Hovedafdeling. Om Fædrelandskjærligheds Befordring ved Hielp af den fysiske og militære Opdragelse*, s. 148–204.
28. Sst. s. 168–169.
29. Sst. s. 180.
30. Sst. s. 182–183.
31. Laurits Engelstoft: *Om den Priis, Oldtidens Skandinaver satte paa Legemsøvelser, mest med hensyn til Nationalopdragelsen*, 1801.
32. Sst. s. 26.
33. Sst. s. 30.
34. Sst. s. 31.
35. Claus Bjørn (Johs. Steenstrup) i *Dansk biografisk Leksikon*³ 4, 1980, s. 196.
36. Ole Feldbæk: *Kærlighed til fædrelandet. 1700-tallets nationale selvforståelse, Fortid og Nutid* 1984, s. 283.
37. Joakim Larsen i *Dansk biografisk Leksikon*¹ 12, 1898, s. 124.
38. Joakim Larsen: *Gymnastikundervisningen i Danmark paa Nachtegalls Tid, Vor Ungdom* 1895, s. 503–504.
39. V.V.F. Nachtegall og P.H. Mønster: *Indbydelse til Forelæsninger over Gymnastikkens Methodik og Historie*, 1802, s. 7.
40. Sst. s. 8.
41. Larsen: *Gymnastikundervisningen* (se note 38), s. 482–483.
42. Sst. s. 483.
43. Sst. s. 485.
44. Sst. s. 478.
45. Sst. s. 478–479.
46. Sst. s. 479.
47. Hedegaard: *Frederik Den Sjette* (se note 4) 1, s. 141.
48. Vivat V. F. Nachtegall: *Lærebog i Gymnastik for Almue- og Borger-Skolerne i*

- Danmark*, 1828; F. Nachtegall: *Lærebog i Gymnastik, til Brug for de lærde Skoler i Danmark*, 1834.
49. Larsen: *Gymnastikundervisningen* (se note 38), s. 509–510.
50. Sst. s. 510.
51. F. Nachtegall: *Gymnastikkens Fremgang i Danmark, fra dens første Indførelse i Aaret 1799 indtil Udgangen af Aaret 1830, 1831* (genoptryk 1976).
52. Sst. s. 1.
53. Sst. s. 2.
54. Hans Chr. Bjerg i *Dansk Biografisk Leksikon*³ 10, 1982, s. 306.
55. Larsen: *Gymnastikundervisningens Indførelse* (se note 9), s. 22.
56. Larsen: *Gymnastikundervisningen* (se note 38), s. 492.
57. Ove Korsgaard: *Kampen om kroppen*, 1982; samme: *Krop og kultur*, 1986.
58. Feldbæk: *Kærlighed til fædrelandet* (se note 36).
59. Børge Henrik Knap: *Om den danske Landalmues Opdragelse til Nationalitet, med Hensyn til Provindsialstænder*, 1832, s. 4–5.
60. A.G. Sommer: *Gymnastikken som Nationalopdragelsesmiddel*, 1846, s. 21.
61. Sst. s. 23.

Debat

Hvorfor skrive landbohistorie?

Birgit Løgstrup

Fortid og Nutid august 1993, hefte 2, s. 154-166.

I denne udvidede anmeldelse af *Det danske landbrugs historie* tager Birgit Løgstrup udgangspunkt i værket til at give et vue over tidligere, samlede fremstillinger af det danske landbrug i dets historiske tilstande. Hun understreger, at det er første gang, der forsøges en samlet beskrivelse af landbrugets udvikling ud fra egentlig historiske problemstillinger – hvorved værket ikke kun er landbrugshistorie, altså en erhvervsgrens udvikling, men også landbohistorie, som indbefatter de sociale og kulturelle aspekter. En problematisk geografisk afgrænsning, som navnlig udelader Sønderjylland, og manglende internationalt udblik påpeges som de alvorligste mangler. Det antydes, at vejen frem kunne ligge i en større regionalisering af landbohistorien som modstykke til de fremherskende landsperspektiver. Som helhed vurderes værket dog positivt.

Birgit Løgstrup, f. 1941, dr.phil. 1983 på afhandlingen *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*. Arkivchef for Rigsarkivets publikumsafdeling. Medlem af Statens Humanistiske Forskningsråd.

Blandt de mange samlede historieværker, der udkommer i disse år, findes også *Det danske landbrugs historie*.¹ Den dækker den lange periode fra 4000 f.Kr. til 1988 e.Kr., dvs. det tidsrum, der har været drevet landbrug i Danmark. Det er Landbohistorisk Selskab, der naturligt nok har benyttet 200-års jubilæet for det 18. århundredes landboreformer til at udsende dette pragtværk. Fire flotte bind er det blevet til med smukke illustrationer på glittet papir. Værket udkom i løbet af et par år fra 1988 til 1990, hvilket i sig selv er en bedrift med ti forskellige forfattere. Bag værket har der været en redaktionskomite bestående af Claus Bjørn, Troels Dahlerup, S.P. Jensen og Erik Helmer Pedersen, men med Claus Bjørn som den drivende kraft.

Hvorfor en særlig landbohistorie?

Erik Arup har engang sagt, at det danske landbrugs historie er den inderste kerne i Danmarks historie. Dette svarede til hans billede af danskeren som bonden, der gik bag sin plov og pløjede den danske muld. Er der så overhovedet grund til at udsende en særlig landbohistorie, når den almindelige danmarkshistorie ifølge denne definition også må være landbohistorie?

Men landbohistorien har hverken i Erik Arups egen *Danmarks Historie* (1925-1932) eller i andre værker en sådan placering, at en speciel landbrugs-historie er overflødig. En gennemgang af behandlingen af det 18. århundredes landbohistorie i de enkelte danmarkshistorier fra dette århundrede viser i øvrigt, at der gives stadig mere plads til behandlingen af landboforhold (se tabel). I *Det danske Folks Historie* fra 1928 optog behandlingen af landbofor-

Indholdet af landbohistorie i de generelle værker om Danmarks historie

	Bd.	Periode	Udg.år	Sidetotal	Heraf landboforhold Sider	Procent
<i>Det danske Folks Historie</i>	6	1770-1814	1928	277	20	7,2
<i>Schultz' Danmarks Historie</i>	4	1772-1814	1942	364	25	6,9
<i>Politikens Danmarks historie</i>	10	1784-1814	1964	404	45	11,1
<i>Gyldendals Danmarks historie</i>	4	1730-1814	1982	313	70	22,4
<i>Gyldendals og Politikens Danmarks historie</i>	9	1700-1800	1990	372	89	23,9

hold og landboreformerne i perioden 1770-1814 20 sider ud af bindets 277 sider, hvilket svarer til 7,2 %. Der skete et spring med Politikens *Danmarks historie* fra 1964, hvor landboreformerne optog 45 sider af de 404 sider til perioden 1784-1814, svarende til 11,1 %. Det næste spring skete med Gyldendals *Danmarks historie* fra 1982, hvor landboforholdene optog 22,4 % af det sidetal, der var reserveret perioden 1730-1814.

Den vekslende periodisering er naturligvis et problem for en sådan sammenligning. Men der er ingen tvivl om tendensen, at landboforhold optager et stigende sidetal i de almindelige danmarkshistorier. Det skyldes formentlig både, at forskningen i landbohistorie har taget et opsving i det sidste par generationer, og at social og økonomisk historie tillægges en stadig større betydning for forståelsen af samfundets udvikling.

Tidligere landbo- og landbrugshistorier

Det at udgive landbohistorier er ikke en ny idé. De første beskrivelser af dansk landbrug var ganske vist først og fremmest tilstandsbeskrivelser med det pædagogiske sigte at påvirke datidens landmænd til at iværksætte driftsforbedringer. Men de havde også et tydeligt historisk aspekt. Professor i landøkonomi Gregers Begtrup byggede sit syv bind store værk om agerdyrknings tilstand i Danmark fra 1803 på et

stort materiale, dels indsamlet lokalt, dels fra Rentekammerets arkiv. Han angav i forordet sit formål som *historisk at gøre læseren bekendt med det særegne i vort landvæsen*, men også at give et kameralistisk, økonomisk blik over landet og endelig at beskrive det lokale jordbrug med dets fortrin og mangler. Hans forbillede var skotten John Sinclairs beskrivelse af landbruget i Englands forskellige grevskaber. Begtrups værk blev ligeledes opbygget topografisk: Sjælland og Møn, Fyn og Jylland. Dets tidsmæssige horisont var sidste halvdel af det 18. århundrede med folketællinger og landboreformer som udgangspunkt.²

Tyve år senere følte både Landhusholdningsselskabet og Rentekammeret, at der var behov for en opdatering af den tilgængelige viden om landbrugets tilstand i landets amter. Det blev til rækken af amtsbeskrivelser, der byggede på udsendte spørgeskemaer til interesserede landbrugere over hele landet. Værket blev udsendt af Landhusholdningsselskabet 1826-1844 med 25 forskellige forfattere. Det var en videreførelse af de topografiske og driftsøkonomiske emner i Begtrups værk og i mindre grad af de historiske aspekter. Amtsbeskrivelserne har i deres forhistorie desuden en linie til amtmændenes mange indberetninger til centraladministrationen om agerdyrkning.³

Det næste værk i rækken var både landbrugshistorie og tilstandsbeskrivelse. Det var landbrugsskoleforstander Janus Balthazar Krarups *Beskrivelse af*

Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 til Nutiden, som blev udsendt af Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab fra 1895 til 1912. Det var inddelt efter amter. Forfatteren nåede kun at udsende de jyske amter i tre bind, men resten blev udgivet efter hans død af S.C. Tuxen fortrinsvis på grundlag af Krarups indsamlede materiale. Tidsgrænsen 1835 markerer starten på landbrugsstatistikken i Danmark. Planen for værket var for hvert amt at undersøge jordbund, klima, jordens benyttelse og driftsform, enge, skove og moser, redskaber og maskiner, husdyr, gødning, bygninger og inventar, priser, havedyrkning, arbejderforhold og rentabilitet. Metoden er overalt at udnytte de nye statistiske tal til at oplyse både tilstand og udvikling. Hvert bind afsluttes med et fyldigt tillæg med beskrivelse af driftsformer på udvalgte gårde. Faktisk har tillægget samme omfang som selve amtsbeskrivelsen (ca. 300 sider).

Næsten samtidig med afslutningen af den topografiske landbrugshistorie overvejede Landhusholdningsselskabet at iværksætte udarbejdelsen af en ny landbrugshistorie, som i modsætning til de tidligere udgivelser skulle dække hele perioden fra landbrugets indførelse i Danmark frem til nutiden. Opgaven blev i 1914 overdraget statskonsulent Kristian Hansen, som skulle udføre hvervet sideløbende med mange andre krævende opgaver som forsøgsleder mm. Derfor kom opgaven også til at strække sig over tyve år. Det første hæfte udkom i 1924 og det sidste i 1945.

Kristian Hansen var landbrugskandidat af uddannelse, men kombinerede sin indsats inden for planteavl med en glødende interesse for landbrugets historie. De medarbejdere, han samlede om sig, var landbrugsteknikere og ikke historikere, med den væsentlige undtagelse, at han til sidste bind om bondestandens sociale og økonomiske historie måtte inddrage historikeren Fridlev Skrubbeltrang. Værket skulle først og

fremmest beskrive udviklingen inden for teknik og driftsforhold. Udgangspunktet var den store forandring af landbruget, forfatterne selv havde oplevet i deres liv.

Det danske Landbrugs Historie er derfor disponeret ud fra en landbrugsfaglig emneinddeling, hvor hvert emne føres igennem fra oldtid til nutid. Der er således hverken taget hensyn til topografi som i de tidligere forsøg på en landbohistorie eller til historiske tidsperioder som i de efterfølgende. Resultatet blev et fembindsværk, der disponeredes således:

- I. Danmarks jord. 1925, 240 s. To forfattere.
- II. Planteavl. 1936-1943, 426 s. Seks forfattere.
- III. Husdyrbrug. 1924-1932, 714 s. Fem forfattere.
- IV. Bygninger, Mejeri, Redskaber. 1925-1933, 600 s. Tre forfattere.
- V. Danske Landboforholds Historie. 1934-1945, 704 s. Tre forfattere.

Det var således fortrinsvis landbrugets historie, dvs. landbruget som erhverv, men med enkelte indslag i første og sidste bind af landbohistorie forstået som landbobefolkningens historie. Det var en stor arbejdsindsats, som blev nedlagt i værket. Det var stort set afsluttet, da der fra begyndelsen af 1940'erne kom nyt liv i landbohistorisk forskning.

Landbohistorisk forskning i fremgang

Den fornyede indsats inden for landbohistorien var knyttet til mange store navne inden for historieforskningen: Fridlev Skrubbeltrang, Hans Jensen, H.H. Fussing, Sigurd Jensen, Gunnar Olsen, Johan Hvidtfeldt og mange flere, som byggede deres arbejder på anderledes grundige arkivstudier end forgængerne. Resultatet blev et væld af mono-

grafier og disputatser. Nogen samlet landbohistorie blev det ikke til i deres generation, formentlig fordi de ikke opfattede det som nogen central opgave at bruge deres kræfter på. De var først og fremmest individualister. Fridlev Skrubbelttrang, som bragte landbohistorien ind på Københavns Universitet, sammenfattede dog sin indsats i et afsluttende værk om *Det danske landbosamfund 1500–1800* (1978, 446 s.). Kerne i Skrubbelttrangs landbohistorie er udviklingen af fæstevæsenet fra senmiddelalder til det 18. århundrede sammenholdt med ejendomsstruktur og sociale forhold.

Denne generation af landbohistorikere fyldte så meget i forskersamfundet, at de var i stand til at slutte sig sammen i det, der senere blev til Landbohistorisk Selskab, men startede som "Udvalget til udgivelse af kilder til den danske landbobefolknings historie". Udvalget havde sin styrke i det tværvidenskabelige forskningsmiljø, idet det bestod af både historikere, stednavneforskere, geografer og senere også etnologer.

Forhistorien til den nyeste landbohistorie

Som det første navn på det senere Landbohistorisk Selskab antyder, var arbejdet de første år lagt an på kildeudgivelser og ikke på store, samlede værker. Det harmonerede med den almindelige tendens i historieforskningen at udføre dybdeborende detailundersøgelser uden at vove at kaste sig ud i større videnskabelige synteser. De kunne netop ikke være videnskabelige, mente man dengang.

Denne holdning var endnu fremherskende, da Erik Helmer Pedersen kort efter sin optagelse i selskabet i 1973 i Erhvervshistorisk Årbog 1975 offentliggjorde en storstilet plan for dansk landbrugshistorie for perioden 1750-1973,

fra landboreformernes start til Danmarks indtræden i EF.⁴ Også han ville som K. Hansen skrive en landbrugshistorie ud fra den omvæltning, der skete i samtiden. Han mente, der skete et stort skred for dansk landbrug ved Danmarks indtræden i Fællesmarkedet. Derfor ville han fastholde og kortlægge den erhvervsmæssige indsats, der var gået forud, men også sætte den ind i en social og politisk sammenhæng med Danmarks almindelige historie. Han ville således fokusere på landbrugserhvervets historie opdelt i tre faser:

1. 1750-1860 Fra eksistensjordbrug til markedsorienteret landbrug.
2. 1860-1890 En ny landbrugsteknologi skabes og tages i anvendelse.
3. 1890-1973 Dansk landbrugsindustri og dens rolle i det moderne Danmarks udvikling.

De ældre medlemmer lod sig dog ikke overbevise af denne unge teoretiker, der kom brusende ind i selskabet. De ville ikke indordnes i et sådant stramt teoretisk arbejde, hvor dispositionen var pålagt den enkelte forfatter uanset hans egne synspunkter og periodens særpræg. Helmer Pedersen gentog dog uforfærdet sin plan i det jubilæumsskrift, han udsendte ved selskabets 25-års jubilæum i 1977, efter at han var blevet formand for selskabet i 1976.

Men der skete ikke videre i sagen, før Thorkild Kjærgaard i efteråret 1980 tog sagen op på ny og foreslog en landbrugshistorie i fire bind som et naturligt samarbejdsprojekt for selskabet ved 200-års jubilæet for landboreformerne. Den franske *Histoire de la France rurale* fra midten af 1970'erne blev fremhævet som forbillede. Efter nogen diskussion og forvikling, hvor Thorkild Kjærgaard udtrådte af det særlige 1988-udvalg, der skulle forberede værket, blev projektet endelig vedtaget i 1982. Den finansielle støtte sikredes fra landbrugsorganisationerne gennem Landbohistorisk Støttekreds, ligesom Nykredit senere gik ind som sponsor. Det blev Claus Bjørn

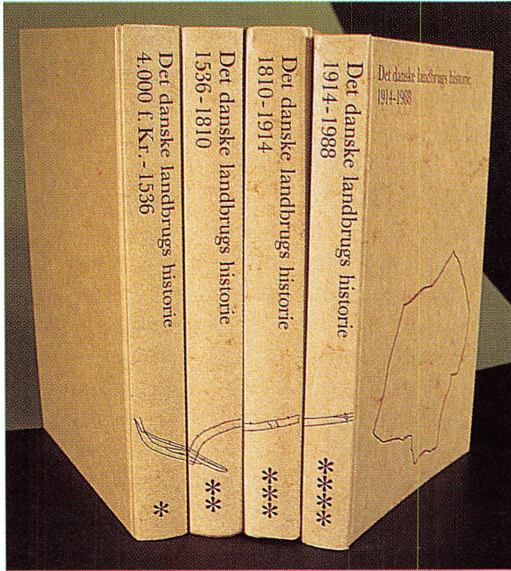

Foto Pirita Taskinen.

som ny formand for Landbohistorisk Selskab og hovedredaktør af værket, der gennemførte arbejdet.

Planen havde vekslet lidt mellem tre og fire bind, men Thorkild Kjærgaards oprindelige forslag til disposition for de enkelte bind blev stående som rettesnor for forfatterne:

1. Landskab – klima.
2. Produktionssystemer.
3. Sociale grupper – hierarkier.
4. Kultur – mentalitet.

I Claus Bjørns oplæg fra 1983 blev det understreget, at punkt 2, produktionssystemerne, ikke måtte fordunkles af punkt 3, der indeholdt den mere traditionelle landbohistoriske linie i Danmark – en cadeau til Helmer Pedersens oplæg?

Hvordan blev rettesnoren da udmøntet i den færdige landbrugshistorie?

Kronologi og forfattere

Det danske landbrugs historie har i modsætning til alle sine forgængere fået en kronologisk inddeling:

1. 4000 f.Kr.– Tre forfattere (Kristian

- 1536 e.Kr. Kristiansen, Lotte Hedeager og Erland Porsmose).

2. 1536–1810 To forfattere (Karl-Erik Frandsen og Lotte Dombernowsky).

3. 1810–1914 Fire forfattere (Claus Bjørn, Jørgen Dieckmann Rasmussen, S.P. Jensen og Jens Christensen).

4. 1914–1988 Én forfatter (Erik Helmer Pedersen).

Det er en god hovedkronologi, der med sit skel ved reformationen med rette lader den senmiddelalderlige krise og den store nationalisering af kirkegodset høre til hver sit bind. Bind 2 behandler både opbygningen af godssystemet og dets begyndende afvikling med landbo-reformerne. De to sidste bind får derved overdraget hvert sit århundrede med 1914 som et rimeligt skel, hvor det 19. århundredes udviklingsoptimisme først får sit knæk med 1. verdenskrig. Hvert bind har fået sine landbrugskriser, uden at de er benyttet som periodeinddeling. Det er snarere udviklingsforløbet inden for landbrugsstrukturerne, der har været benyttet som inddeling.

Tilsyneladende har man på intet tidspunkt overvejet at lade én forfatter skrive hele landbohistorien. De tider er forbi, da én person magtede alle perioder. Også i forskerverdenen opleves specialiseringens tidsalder. Men bortset herfra er alle modeller blevet anvendt inden for de enkelte bind: Én, to, tre og fire forfattere.

Det var ikke planlagt helt således fra starten, men sådan blev det. Alle forfattere er specialister inden for den periode, de har fået overdraget. Alle er de medlemmer af Landbohistorisk Selskab bortset fra Kristian Kristiansen og Lotte Hedeager. Bortset fra de samme to, som er arkæologer, er alle forfattere historikere. S.P. Jensen har det fortrin, at han både er lic.agro. og en meget habil lokalhistoriker.

Det kan måske undre, at Landbohistorisk Selskab til denne store opgave ikke i højere grad har udnyttet sin force som tværvideenskabeligt forum. Hverken navneforskere eller etnologer har været inddraget. Det betyder dog ikke, at navneforskningens resultater ikke er blevet benyttet. Det er i høj grad sket i første bind. Derimod er etnologien ikke på samme måde blevet en integreret del af fremstillingen. Specielt i tredje og fjerde bind fremtræder etnologiske synsvinkler som et lidt påklistret vedhæng, selv om det oprindelige oplæg til forfatterne havde kultur og mentalitet som et særskilt punkt.

Geografisk område

Hverken af oplægget fra 1983 eller af Claus Bjørns forord til værket fremgår det, hvilket geografisk område værket dækker. Det fremgår af titlen, at det er det *danske* landbrugs historie. Men hvad er Danmark i denne sammenhæng? Det fremgår under læsningen, at det ikke er det danske rige, som det så ud til forskellige tider. Hverken Norge eller de svenske provinser er medtaget. Hvad værre er, så viser det sig efterhånden, at det nuværende Sønderjylland ikke er medtaget. Det burde have været præciseret i forordet. Selv om Karl-Erik Frandsen i sin gennemgang af eksempler på ejendomsstruktur anfører stridighederne mellem selvejerne og hovedgården Trøjborg i Vestslesvig (bd. 2, s. 112-117): Trøjborg hørte med til de kongerigske enklaver.

Længe havde jeg en mistanke om, at Bornholm også var udeladt – ikke mindst fordi den ikke figurerede på alle Karl-Erik Frandsens glimrende kort over landgildeydelse og andre landbrugsforhold fra 1600-tallet. Disse kort bygger på de forskellige matrikelforarbejder, som ikke omfattede Bornholm. Men det oplyser han ikke, ligesom han heller ikke gør afbigt ved et særligt

Bornholmsafsnit. Først Lotte Dombernowsky har et kort afsnit om Bornholm i sin gennemgang af bondens gårddrift (bd. 2, s. 236-237). Også Claus Bjørn omtaler udskiftningen på Bornholm (bd. 3, s. 14).

Købstædernes landbrug er så godt som ikkeeksisterende i *Det danske landbrugs historie*. Karl-Erik Frandsen omtaler købstædernes ret store kreaturhold (bd. 2, s. 95), og Claus Bjørn anfører som den eneste forfatter i sin indledning (bd. 3, s. 12), at de mellemstore og mindre købstæder i betydeligt omfang drev landbrug. Hvorimod Erland Porsmose i sit tankeeksperiment bd. 1, s. 313 går ud fra, at købstæderne skulle ernæres af bøndernes landbrugsproduktion.

Det er tydeligt, at alle forfattere bestræber sig for at finde eksempler fra hele landet – ikke mindst Lotte Dombernowsky gør en energisk indsats. Men det kan alligevel ikke skjules, at landbohistorisk forskning for tiden står stærkt på Fyn, efter at Historisk Institut ved Odense Universitet virkelig har sat mange forskere i gang med opgaven. Tidligere, i 1960'erne og 1970'erne, var det sjællandske forhold, der nød den største bevågenhed hos forskerne som følge af Fridlev Skrubbeltrang og hans elevs indsats. Hvornår kommer turen til Jylland?

Som tidligere omtalt var flere af forgængerne for *Det danske landbrugs historie* bygget op som topografiske værker med landboforholdene i de enkelte amter som genstandsfelt. Dette har man fjernet sig så langt fra, at der end ikke er blevet plads til et topografisk register i værket. Det forringer dets kvalitet som opslagsværk.

Dansk landbrug i verden

Fra spørgsmål om topografi er det naturligt at glide over til at stille spørgsmål om dansk landbrugs stade eller ni-

veau i forhold til udlandet. Denne synsvinkel er Kristian Kristiansen faktisk ene om at anlægge, idet han følger landbrugets komme til Danmark. Lad være, at hans kildemateriale til at besvare spørgsmålet er mere end spinkelt, men han stiller det. Stort set ingen af de øvrige forfattere forsøger at bedømme forholdet til udlandet. Hvornår ligger dansk landbrug i spidsen, og hvornår overtager det innovationer fra udlandet? Tilsyneladende fungerer dansk landbrug i et tomrum, hvor udlandet kun optræder som aftager af danske produkter eller som eksportør af økonomiske verdenskriser til Danmark (som i Erik Helmer Pedersens bind). I afsnittet om andelsbevægelsen står der en sætning om, at andelsformen ikke er en dansk opfindelse, uden at forholdet er søgt nærmere problematiseret. Det skal dog fremhæves, at Karl-Erik Frandsen i forbindelse med både handel og strukturudvikling har nogle nyttige udblik til det øvrige Europa.

Denne manglende sammenligning med landbrugsforhold uden for Danmark er efter min opfattelse den alvorligste indvending mod *Det danske landbrugs historie*. Sammenligningen havde i sig selv givet en mere realistisk synsvinkel på de danske fænomener. Måske havde der i nogle perioder været basis for at pille lidt ved vor selvfølelse, mens det i andre vitterlig havde vist sig, at vi havde været i spidsen for udviklingen. I disse internationaliseringstider havde det desuden været opportunt at bringe dansk landbohistorie ind på verdenskortet eller i hvert fald Europakortet. Og det havde været muligt, eftersom der de senere år er blevet udgivet landbohistorier i Frankrig, Tyskland, Holland og England.

Hvorfra er landbrugshistorien betragtet?

Med de fire punkter, forfatterne havde fået overdraget som disposition, var der ikke taget stilling til, hvorfra dansk landbohistorie skulle betragtes. Det var overladt til den enkelte forfatter, om han ønskede at betragte historien oppefra eller nede fra den enkelte bonde. Opgaven er da også løst forskelligt fra forfatter til forfatter. I bd. 1 har kernen været landbrugernes kamp mod den genstridige natur, så derfor er historiens forløb betragtet nedefra. Det samme gælder historien frem til 1860. S.P. Jensen har derimod i bd. 3 lagt så megen vægt på punkt 2 i dispositionen (produktionssystemerne), at historien nærmest bliver set gennem landbrugskonulentens øjne. Landbrugshistorien i det 20. århundrede bliver til gengæld set så meget fra oven, at det undertiden føles, som sad vi på toppen af Axelborg og så over til Christiansborg og videre ud over det ganske land. Denne synsvinkel har både positive og negative konsekvenser. En konsekvens er, at afsnittet om kulturen i landbosamfundet føles ude af trit med de øvrige afsnit. Billederne til dette bind er derimod fortrinsvis taget ude fra det pulserende liv på landet, hvorved der er kommet en formentlig utilsigtet modsætning mellem tekst og illustrationer.

Videnskabeligt apparat og illustrationer

Der findes hverken i de enkelte bind eller samlet nogen oversigt over den videnskabelige forskning for de omhandlede perioder. Den eneste undtagelse er bd. 3, hvor Jørgen Dieckmann Rasmussen bringer en udmærket oversigt over den vigtigste forskning for perioden 1860-1914. Det havde været ønskeligt med en tilsvarende oversigt for de øvrige perioder, eller – da det ikke er til-

fældet – skulle den ene oversigt måske være udgået i ensretningens navn.

Værket er overalt forsynet med et videnskabeligt noteapparat, ligesom der er litteraturfortegnelser i de enkelte bind. Det manglende topografiske register har jeg tidligere beklaget. Værket har heller ikke personregister, men derimod findes der i sidste bind et samlet emneregister udarbejdet af Helle Schummel. Der findes en forkortelsesliste til bd. 4, men ikke til de øvrige.

Alle fire bind er forsynet med smukke og gode illustrationer, hvortil der findes en billedfortegnelse efter hvert afsnit. Det er lykkedes at finde mange billeder, som ikke tidligere har været benyttet.

I denne sammenhæng skal også omtales omslaget på de enkelte bind, som udspringer af en genial idé. På de stive bind findes omridset af landsbyen Starreklintes ejerlav i Odsherred. Det gennemsigtige smudsomslag på de enkelte bind viser med røde linier marksystemerne for et år inden for det pågældende binds periode: 1315, 1682, 1798 og 1921 (det er dog først i kolofonen i bind 4, at landsbyens navn og kortets tidspunkt bliver oplyst). Det er således lykkedes på værkets omslag at formidle strukturudviklingen inden for dansk landbrug gennem 600 år. Derimod er der ikke blevet plads til at vise situationen i dag, som formentlig igen ville være store, sammenhængende flader som på bind 1.

Men ikke nok med det. På ryggen af hvert bind findes nogle mystiske penne-streger, som ved opstilling på bindets rette plads sammen med de tre øvrige bind viser sig tilsammen at danne tegningen af en ard – den plootype, som anvendtes til at bryde den jord, der blev grundlaget for det danske landbrug. Bindets nummer i rækken angives naturligvis ikke med simple tal, men med én til fire stiliserede blomster. Omslaget præsenterer en begavet form for formidling med anvendelse af simple, visuelle metoder!

De enkelte bind

Den ydre, kronologiske opdeling er behandlet ovenfor. I dette afsnit skal der gives nogle korte vurderinger af de enkelte bind, selv om jeg har opfattet det som min hovedopgave som anmelder at beskrive landbrugshistorien i sin helhed.

Første bind 4000 f.Kr.-1536 e.Kr.

Første bind er inddelt i tre perioder, to arkæologiske afsnit for henholdsvis sten- og bronzealderen (107 s.) og jernalderen (96 s.) og et afsnit for den første historiske periode fra 1000 til 1536 (210 s.).

Det er naturligvis en vanskelig opgave at beskrive landbrugsudviklingen i en periode med så få fund og endnu færre beskrivelser af de foretagne udgravninger som den ældste periode. Men det bliver hverken mere redeligt eller mere pædagogisk af, at de involverede, faglige problemer ikke forklares. Udviklingslinien beskrives i Kristian Kristiansens afsnit som aldeles sikker og problemløs. Hvordan kan man vide så aldeles sikkert, at agerbrugets indførelse er sket i løbet af et par generationer (s. 27)? For en historiker er det desuden ubegribeligt, at der ikke er behov for nogle forklarende indledninger, inden man tager springet fra stenalderen i Danmark til nutidens jægere og fiskere i Sydøstasien eller Nordamerika og Canada, eller hvor man nu finder for godt (s. 18-19 og 90). Side 89 har forfatteren dog ud fra forskellige redskabsfund gjort udmærket rede for variationer i agerdyrkningsmetoderne i indbyrdes relativt nære områder. Hvordan kan han så foretage disse andre sammenligninger både over tid og sted med så forskellige klima- og vegetationsforhold? Samtidig er det en betænkelig lapsus i et værk med så høje formidlingsmæssige intentioner som dette ikke at forklare, hvornår vi har bonde-

stenalder (s. 46), bronzealder og jernalder (s. 49-50). Vi skal helt frem til side 69, før det åbenbares, at den yngre stenalder er fra 2800 til 1800 f.Kr. og bronzealderen fra 1800 til 500 f.Kr.

Dette første afsnit kunne måske i be-
tragtning af den usikre viden om perio-
den have været skåret ned i omfang el-
ler behandlet sammen med det efter-
følgende afsnit.

Afsnittet om landbruget i jernalderen har flere arkæologiske fund at bygge på. Lotte Hedeager opfatter det som sin opgave at gøre læseren delagtig i flere af arkæologiens forskningsproblemer. Det er spændende at følge udgravningen og tolkningen af de nyopdagede landsbyer fra jernalderen. Desuden kan hun nu inddrage de ældste stednavne i tolknin-
gen af landskabsbebyggelsen.

Historikeren Erland Porsmose kan i sit afsnit om perioden fra 1000 til 1536 tillige bygge på skriftligt kildemateriale ved siden af nogle få udgravninger specielt på Fyn. Det er i denne periodes begyndelse, at landsbyen afsluttede sin vandring og blev stationær. Efter den store ødegårdskrise dannedes dernæst den jævnstore, danske bondegård, der har stået som norm for dansk landbrug lige siden. Den skabtes ved udstykning af brydegårde (forpagtergårde) og hovedgårde og ved sammenlægning af gårdsæder (små husmandsbrug med arbejdspligt).

Forfatteren bygger ifølge noteapparatet på en meget omfattende litteratur. Det er lykkedes ham at få de fire punkter i dispositionen til at glide sammen i en helhed. Måske er det til gengæld ikke altid helt let for læseren at fastholde kronologien.

I øvrigt er afsnittet skrevet med megen humor. Se den barske vits side 330: På grund af krisen eftergav man i 1354 alle idømte straffe på liv og lemmer, så forbryderne ikke længere skulle lemlæstes. "Der var nu brug for hver hånd i riget," lyder Porsmoses kommentar.

Andet bind 1536–1810

Andet bind er blevet delt mellem Karl-Erik Frandsen og Lotte Dombernowsky med 1720 som skillelinie. Problemet med forholdet mellem den tematiske og den kronologiske linie har de løst på forskellig vis. Efter en omfattende og god gennemgang af dansk landbrug før landboreformerne (s. 11-79) går Karl-Erik Frandsen over til en beskrivelse af henholdsvis ejendoms-, økonomiske og sociale forhold i perioden 1559-1620, fulgt af ganske korte perioder, til sidst på kun 9-15 år. Dette hakker det historiske forløb i stykker – ofte har forfatteren kun en enkelt lovtekst som kildebelæg for de sociale forhold. Hans styrke ligger så afgjort i dyrknings- og afsætningsforholdene, som han som tidligere omtalt evner at sætte ind i en international sammenhæng.

Lotte Dombernowsky har derimod valgt efter en indledende beskrivelse af perioden som helhed udelukkende at arbejde tematisk. Resultatet er blevet afrundede og meget velskrevne små artikler, der behandler hovedproblemerne i reformperioden. Hendes løsning af opgaven er blevet traditionel landbohistorie uden al for megen skelen til den disposition, forfatterne fik udleveret. Men historien er blevet god og læseværdig, fordi hun kan kunsten at beskrive et historieforløb gennem de implicerede bønders skæbne. Det er vedkommende historieskrivning.

Tredje bind 1810-1914

Tredje bind havde formentlig vundet ved kun at have én forfatter, der for en gangs skyld havde kunnet se udviklingen af dansk landbrug som et sammenhængende forløb gennem hele det 19. århundrede. I stedet er perioden delt i to med 1860 som skel, hvor Claus Bjørn behandler første og et forfatterkollegium på fire tager sig af sidste periode.

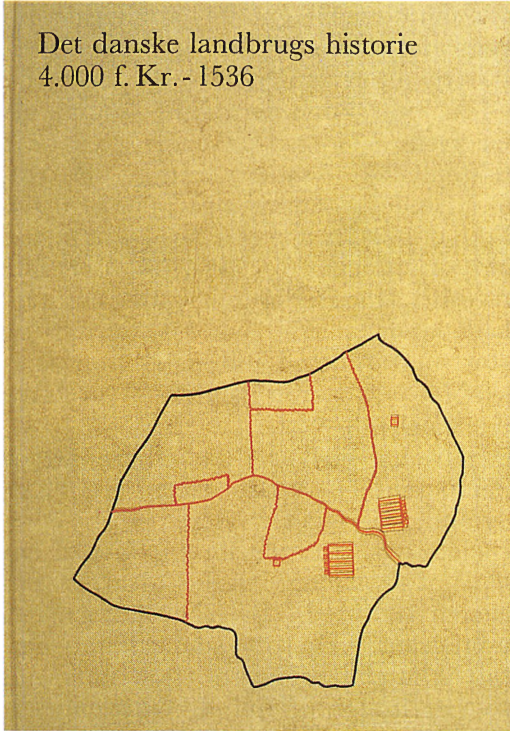
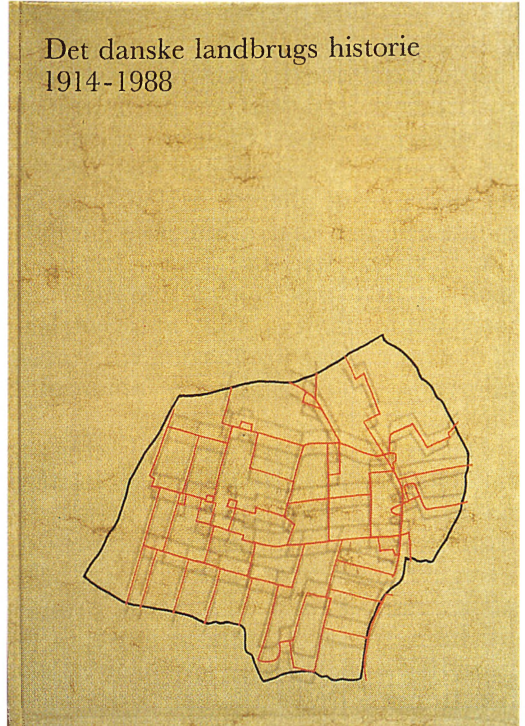
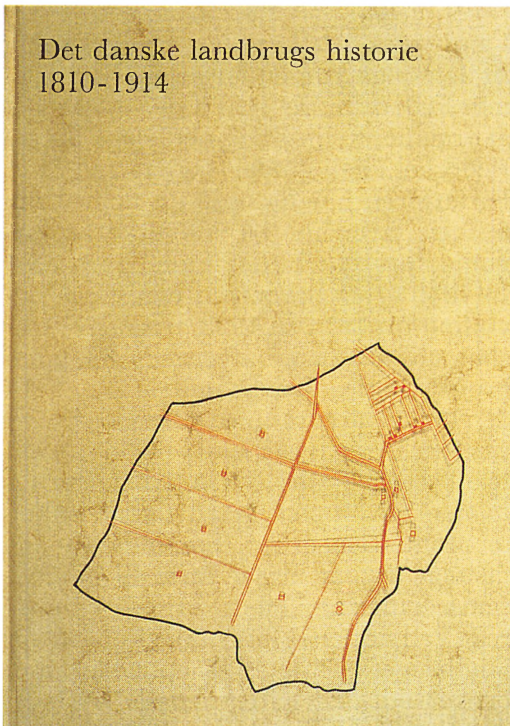

Foto Pirita Taskinen.

Claus Bjørn har i sin periode desuden lagt et skel ved 1830, som markerer afslutningen på 1820'ernes krise. I de to perioder er afsnittene tematisk opbygget. Claus Bjørn har på mange emneområder stået i den situation, at han ikke har kunnet bygge på eksisterende forskning. I stedet har det været nødvendigt for ham selv at præsentere de lange linier. Vi er nu kommet så højt op i tid, at han har kunnet benytte de tidligere omtalte topografiske landbohistorier eller beskrivelser som kildemateriale til de mange temaer, hvor der ikke findes nyere forskning. Det gælder amtsbeskrivelserne og J.B. Krarups beskrivelse af landboforholdene. Desuden anvendes de landøkonomiske tidsskrifter og beretningerne fra landmandsforsamlingerne. Resultatet er blevet nogle velkrevne afsnit, men det kan ikke skjules, at her i høj grad mangler en selvstændig forskning, så perioden ikke fremstår som klemmt inde mellem landboreformer og andelsbevægelse.

For perioden 1860-1914 lægger Jørgen Dieckmann Rasmussen baggrunden for den videre udvikling med nogle instruktive kapitler om infrastruktur og økonomi. I beskrivelsen af den ny tids bonde (s. 195) får han fastslået, at de større brug allerede i 1860'erne begyndte at øge den animalske produktion. Derved kommer han i modstrid med en af Claus Bjørns pointer i det foregående afsnit (s. 152), at udvidelsen af den animalske produktion var startet allerede i 1830'erne. En vis samordning havde nok været på sin plads.

Det centrale afsnit om produktion og teknologi er blevet overladt en erfaren mand, S.P. Jensen, som ved meget om både teoretisk og praktisk plante- og kvægavl. Men atter, som i det tidligere afsnit, må S.P. Jensen foretage primær forskning på de allerfleste områder på grundlag af samtidige landøkonomiske beretninger. De er alle betragtet under synsvinklen: "Hvad ledte op til nutidens effektive landbrug?". Hvor er beretnin-

gen om de fejlslagne forsøg eller om de gode ideer, der set over det længere perspektiv alligevel ikke førte til den øgede effektivitet? Men denne indvending eller rettere forøgede nysgerrighed skal bestemt ikke forstås sådan, at det ikke er spændende beretninger, der bringes. Ikke mindst er der et interessant afsnit om dræningen (s. 276-279), der har medført så store forandringer i det dyrkede landskab. Her synes der at ligge et stort materiale i Landhusholdningsselskabets arkiv, der venter på at blive nærmere udnyttet.

Selvsagt skriver Claus Bjørn meget kompetent om landbrugets foreninger og andelsbevægelse i deres storhedsperiode. Jens Christensen har fået til opgave at skrive om landbokulturen i perioden 1860-1914. Selv om han gør det udmærket, lykkes det som tidligere omtalt ikke at få afsnittet til at glide ind som en integreret del af helheden.

Fjerde bind 1914-1988

Fjerde og sidste bind har i modsætning til de øvrige kun én forfatter, Erik Helmer Pedersen. Det står ham således frit at trække de linier og nedlægge de periodeskel, han finder fagligt relevant. Forfatteren har da også en helhedsopfattelse, hvor han på udmærket vis argumenterer for, at udviklingen fra 1931 til 1950 er en parentes i den lange udvikling fra 1914 til 1973, hvor der atter sker noget ganske afgørende for landbruget ved Danmarks indtræden i EF. I den lange parentes med verdenskrise og verdenskrig påviser han i et fint afsnit, hvad tredivernes krise og fyrrernes mangel på import betød for de enkelte produktionsgrene. Sammenfattende fastslås det, at krisen førte til produktionsregulering, mens krigen resulterede i en national forsyningstjeneste for landbruget. Efter 1948 opnåede landbruget ikke det eftertragtede frie verdensmarked, men derimod en række internationale markedsordninger.

Det er tydeligt, at forfatterens egen forskning ligger inden for landbrugspolitik, hvor der f.eks. side 71-94 gives en god oversigt. Men hans behandling af LS, Landbrugernes Sammenslutning, er uforståelig. Han beskriver aldrig fuldt ud, hvori dens kritik af eksportforholdene og andre forhold bestod. Det bliver ved antydningen – men at LS er fjenden, er vi aldrig i tvivl om, vi ved blot ikke helt hvorfor. I det hele taget får vi alt for mange navne præsenteret, uden at der gives tilstrækkelig baggrund for dem. Selv om vor generation endnu kender Thorvil Kristensen, så bør han alligevel præsenteres (s. 251). Det er egentlig lidt det samme problem med økonomi og tal for produktionsenkeltheder. Billedet bliver let for flimrende, når det ikke koncentrerer sig om de lange udviklingslinier. Helmer Pedersen benytter ikke den udvej, hans forgænger J.B. Krarup tog i anvendelse som modvægt til de mange tal, at beskrive forholdene på enkelte gårde som konkrete eksempler på den faktiske udvikling.

Som påpeget ved omtalen af bindet om det 19. århundrede er den manglende grundforskning også her et problem. Det vanskelige nutidsafsnit 1973-1988 er ikke gået så galt, selv om det er fuldstændig EF-orienteret.

I dette bind er der også kommet stor afstand mellem de produktionsorienterede afsnit og beskrivelsen af landbo-kulturen, selv om de har samme forfatter. Til gengæld har Helmer Pedersen mange gode indledninger til underafsnit. Med vejruddsigter og eksperternes forventninger til det nye år er vi pludselig midt i begivenhederne!

Må det være anmelderen tilladt at bringe en lille korrekturfejl: "Grød- og brødpriser kom på ny i højsædet" (s. 137) – det skal vel være *spiser*, men symptomatisk er det for forfatterens interesse for priser! (Værre er det, at diagrammet over regnskabsresultater er faldet ud s. 214).

Landbohistorie eller landbrugshistorie?

Er det så en landbohistorie eller en landbrugshistorie, som er blevet udsendt over denne ganske korte år-række? Forskellen skulle være, at landbrugshistorien lægger vægt på landbruget som erhvervsgren gennem de skiftende perioder, mens landbohistorien også inddrager landbefolkningens almindelige historie. Allerede redaktionens disposition til forfatterne lagde vægt på sociale grupper og kultur eller mentalitet ved siden af de driftsøkonomiske aspekter. Så selv om værket i oplægget kaldte sig landbrugshistorie, havde det dog (heldigvis) indbygget tydelige landbohistoriske elementer. De enkelte forfattere har vægtet de opgivne punkter forskelligt. Måske kan sidste halvdel af bind 3 og selvfølgelig bind 4 betegnes som landbrugets historie, mens de øvrige bind snarere behandler landbefolkningens historie. Men er det så afgørende, hvad produktet kaldes? Det vigtigste er, at det er en velskrevet og perspektivrig historie, vi får fortalt – og det er det, trods indvendingerne.

Hvorfor skrive landbohistorie?

Spørgsmålet kunne besvares med den tidligere omtalte tendens i denne forskergeneration til at formidle sine forskningsresultater i samlede historieværker – måske i opposition til den foregående generation, der veg langt uden om synteser.

I dag opfattes formidling som en væsentlig del af forskningsforpligtelsen. Forskningsresultater skal bringes uden for laboratorier og studerekamre, for at forskningsprocessen kan siges at være afsluttet.

Landbohistorien vil forhåbentlig blive benyttet til at søge sammenhænge i landbrugets udvikling. Men jeg gætter

på, at den hyppigst vil blive benyttet som opslagsværk.

En landbohistorie viser ikke alene tilbage til den forskning, der er blevet udført. Den kan også benyttes som statusopgørelse over, hvor det var ønskeligt, at den fremtidige forskning satte ind. På den arkæologiske front kan vi kun ønske, at der må udgives beretninger fra de mange udgravninger, der allerede er foretaget, så historien om den forhistoriske tid får et bedre fundament at bygge på. I historisk tid er det tydeligt, at tiden frem til år 1800 hidtil har været genstand for de fleste undersøgelser. Også i denne periode glimrer kvinderne dog ved deres fravær. Det samme gælder købstadslandbruget.

Det 19. århundrede er også i landbohistorisk henseende det forsømte århundrede. Det er i denne periode, landbrugsstatistikken starter. Den har i nyere forskning fortrinsvis været benyttet til oversigter over generelle tendenser på landsplan. Derved har man overset lokale eller regionale udviklingsmønstre, som i nyeste tid med stort held er blevet fremdraget for det 17.-18. århundrede ud fra studier af matrikelforar-

bejder, godsarkiver og bondedagbøger. I krydsfeltet mellem udviklingen lokalt og centralt ligger spændingen for både moderne landbrugspolitik og moderne landbohistorie.

Hvad enten landbohistorien benyttes som status over forskningen på nuværende tidspunkt eller til at læse en god historie, så er den et nydeligt resultat for Landbohistorisk Selskab.

Noter

1. *Det danske landbrugs historie* 1-4, red. Claus Bjørn under medvirken af Troels Dahlerup, S.P. Jensen og Erik Helmer Pedersen, Landbohistorisk Selskab 1988. 417 + 394 + 431 + 355 s.
2. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark* 1, 1803 (repr. 1978), Forerindring.
3. Finn Stendal Pedersen: Kunsten at spørge ret! En gennemgang af de nærmere omstændigheder vedrørende påbegyndelsen af de danske amtsbeskrivelser omkring 1820, *Bol og By* 1989:2, s. 7-41.
4. Erik Helmer Pedersen: Dansk landbrugs-historie 1750-1973. Nogle forskningstekniske betragtninger, *Erhvervshistorisk Årbog* 1975, s. 124-151.

Anmeldelser

Niels Lund: De hærger og de brænder. Danmark og England i vikingetiden. Gyldendal, 1993. 212 s., 268 kr.

Vikingetiden er og bliver elementært spændende og fascinerende. Det kan nu ikke i sig selv begrunde, at der til stadighed udgives nye bøger om den. Men vikingetiden er også en periode, hvis historie har været udsat for betydelige omvurderinger i forskningen, og hvor der til stadighed kommer nyt kildemateriale frem gennem arkæologiske udgravninger. Derfor er der behov for med mellemrum at samle den nyeste tilvækst af tolkninger og kilder i nye oversigter.

Som en af Danmarks førende kendere af emnet har Niels Lund sat sig for i denne bog at give en fremstilling af den del af vikingernes aktiviteter, der havde England som mål, og som blev domineret af danske hærførere og konger. Niels Lund bryder med den seneste generations historieskrivning, hvor det har været samfundets strukturer og de lange udviklingslinjer deri, som har været i højsædet. Dette er historieskrivning i en ældre tradition i den forstand, at det er de politiske og militære aspekter, der er sat i forgrunden. Men i modsætning til klassikere som Worsaaes og Steenstrups fremstillinger i forrige århundrede er det eneste nationale perspektiv i bogen selve det forhold, at den afgrænser sit emne som forholdet mellem Danmark og England i vikingetiden. Om de danske vikinger var kontrolleret af en dansk kongemagt, er for Niels Lund et spørgsmål, der først og fremmest er interessant for at definere den danske kongemagts karakter i vikingetidens forskellige faser; og han ser det som et udslag af interne, engelske omstændigheder, om vikingetogterne udviklede sig til varig besættelse af dele af England eller forblev rene plyndringsforetagender. Ikke mindst lægger han vægt på, at der undertiden synes at have været lige så mange vikinger i engelsk tjeneste som i de angribende flåder. I det hele taget træder de politiske og militære strukturers løse og omskiftelige karakter meget stærkt frem i skildringen.

Et andet, nutidigt og sørgelig højaktuelt aspekt i fremstillingen er Niels Lunds stilsfærdige påmindelse om grusomheden i de tre århundreders krigsførelse, han skildrer. Når vikingetiden udøver så stærk en fascination, er det vel blandt andet, fordi der knytter sig en

vis drengébogsromantik til forestillingen om de tapre unge mænd, der drog ud på eventyr i verden. Her er der ikke megen romantik tilbage. Niels Lund er ganske vist ikke den forfatter, som henfalder til store ord og floskler – hans mest drastiske udtryk er den bemærkning om Vilhelm Erobrerens nedkæmpelse af det nordengelske oprør i 1069, at *det i dag ville sikre ham en plads på krigsforbrydernes top-ti liste*, hvilket efter omstændighederne må karakteriseres som en nøgtern, saglig vurdering. Men der er heller ikke grund til at udpenle noget, Niels Lunds kildene antydninger kan enhver læser udbygge ved at slå op i dagens avis.

Det er således ganske bestemt ikke det nyere billede af vikingerne som købmænd og landbrugspionerer, der præger bogen, selv om et kapitel naturligvis behandler den danske bosættelse i det nordlige og østlige England. Det må nok også indrømmes, at det nu er påkrævet at få gengivet de krigeriske aktiviteter deres plads i billedet af vikingerne.

Bogen er velskrevet og særdeles læseværdig, og Niels Lunds indfletning af længere citater af de samtidige kilder som støtte og illustration i teksten er med til at give fremstillingen liv. Men bogen henvender sig ikke til så bredt et publikum, som man ved første øjekast skulle tro. Mange små og store træk viser, at forfatteren skriver for læsere med ganske gode forkundskaber. Nok handler bogen om Danmark og England i vikingetiden, men det er England, som er i fokus, og ofte er danske forhold behandlet så summarisk, at læseren helst skal have et vist kendskab til nyere fremstillinger af det danske riges omskiftelige historie fra Godfred til Knud den Hellige – og det samme gælder faktisk Englands historie i de perioder, hvor der ikke er vidnesbyrd om særlig livlig trafik over Nordsøen. Skønt bogen ikke har noget videnskabeligt apparat i form af noter og henvisninger, krydrer Niels Lund fremstillingen med mere eller mindre eksplicit forskningsdiskussion, som ikke i alle tilfælde kan knyttes sammen med de værker, der er omtalt i den korte litteraturvejledning til slut. Alt efter fra hvilke kilder og fremstillinger, Niels Lund henter de enkelte oplysninger, varierer stavemåden på personnavnene, undertiden inden for det samme afsnit. Det kunne være meget pædagogisk, hvis det blev forklaret, men som det står, virker det blot forvirrende.

Det er formentlig også et tegn på, at bogen

er beregnet for viderekomme, at Niels Lund hverken i teksten eller i litteraturvejledningen værdiger Palle Laurings bog om Danelagen et eneste ord. Man kan mene om denne fornøjelige, men noget flyvske fremstilling, hvad man vil, men for mange af Niels Lunds potentielle læsere har den utvivlsomt udgjort den første indføring i emnet; så når Niels Lund nu faktisk her og der i teksten ulejlig sig med at gendrive visse engelske forskeres mere fantasifulde hypoteser, havde det vel været rimeligt også at spendere et par ord på Lauring.

En del af denne kritik havde kunnet forebygges ved en mere energisk indsats fra forlagsredaktionens side. I det hele taget må man nok sige, at man på det hold ikke synes at have gjort sig mange tanker om, hvad man egentlig ville med bogen. Der er heller ikke ofret megen kraft på billedsiden. Niels Lund har med omhu valgt illustrationer, som spiller godt sammen med teksten, men i talrige tilfælde er gengivelsen skandaløst ringe. Teksten havde fortjent en mere seriøs behandling fra forlagets side.

Uagtet disse kritiske bemærkninger er bogen et stykke lødig og vedkommende historiskrivning, hvis indhold er karakteriseret træffende ved titlen, som er et citat af ærkebiskop Wulfstan af Yorks *Ulvens prædiken til englænderne* fra 1014: *de hærger og de brænder*.

Michael H. Gelting

Bjørn Poulsen: Bondens Penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400–1650. Landbohistorisk Selskab, 1990. 214 s., 148 kr.

Historikeren, dr.phil. Bjørn Poulsen har i denne spændende og velskrevne bog samlet ikke mindre end fem sønderjyske bonderegnskaber fra slutningen af 1300-tallet frem til midten af 1600-tallet. Bonderegnskaber er i kongeriget Danmark ikke almindelige før op i 1700-tallet, men i Slesvig har denne praksis været udbredt allerede fra begyndelsen af 1600-tallet.

De fem regnskaber giver et værdifuldt indblik i dagligdagens pengeforhold i Vestslesvig, og det bliver muligt at udlede nogle hovedlinjer i monetariseringsprocessen i renæssancens bondesamfund. Man må dog med det samme gøre sig klart, hvad Bjørn Poulsen også bemærker, at forholdene i Vestslesvig, som de afspejler sig i regnskaberne, ikke uden videre kan overføres på de samtidige forhold i kongeriget Danmark. Vestslesvigs nære forbindelse til de nederlandske og nordtyske økonomiske centre har givet ført til en tidligere udvikling af en avanceret pengeøkonomi i dette område sammenlignet med det øvrige land.

I et indledningskapitel redegør Bjørn Poulsen kort og kompetent for en række centrale begreber som penge, marked og bonde og diskuterer monetariseringsprocessen i landregionerne. Bjørn Poulsen konkluderer på grundlag af de skriftlige kilder og møntfundene selv, at bønderne så tidligt som på tærskelen til det 13. århundrede havde almindelig adgang til penge og benyttede dem i udstrakt grad til at betale gejstlige afgifter, jordleje og skatter, ligesom den voksende bondehandel foregik ved hjælp af mønter. Bedømt ud fra periodens righoldige enkeltfund og skattefund alene bør pengenes endelige »gennembrud« i bondesamfundet dog næppe sættes tidligere end til midten af 1200-tallet, snarere i årtierne op mod 1300.

Herefter gennemgår Bjørn Poulsen grundigt og perspektiverende de fem regnskaber.

Det tidligste regnskab stammer fra en stor bispegård, Brink i Ballum, og er fra slutningen af 1300-tallet. Regnskabet viser en storgård med udstrakt selvforsyning og dermed begrænset vareudveksling og pengebrug. Regnskabet stammer altså ikke fra et bondemiljø og kan derfor kun meget indirekte belyse bøndernes pengeforhold.

Det gør derimod det næste regnskab fra Højer ved Vidåen. Dette regnskab viser, at der hen imod midten af 1500-tallet blandt de slesvigske bønder har eksisteret en udbredt vareudveksling, baseret på en pengeøkonomi. Regnskabsføreren Anders Ogel fremstår som en uhyre driftig handelsbonde med forbindelser i sit eget lokalområde, på Rømø, Fanø og i byerne Ribe, Varde og Hamborg. Han fungerer som mellemand mellem Vestkystens fiskerlejer og de europæiske handelsbyers markeder. Det fremgår af regnskabet, at »der såvel mellem by og land, som mellem handelsbonden og hans kunder blev opbygget et kredittet, som involverede en udveksling af de forskellige produkter, alle ansat i penge« (s.161). Pengene cirkulerede i stort omfang rundt i bondesamfundet, og for bønderne var en egentlig markedsproduktion blevet en nødvendighed. Interessant er det, at regnskabet ikke skildrer det »klassiske« landbofællesskab med kollektive økonomiske interesser, men i stedet en individualiseret kapitalisme, hvor selv de økonomiske mellemværender mellem far og søn er noteret omhyggeligt i regnskabsbogen.

Regnskaberne fra Maas, Fladsten og Nr. Villum giver mulighed for at følge de markante ændringer i monetariseringsmønsteret, som synes at have fundet sted i det slesvigske bondesamfund fra midten af 1500-tallet frem til anden tredjedel af 1600-tallet. Alle tre gårde baserede deres pengeindtjening primært på salg af kvæg, mens agerdyrkningen tjente til husholdets underhold, men hvor de indtjente midler i anden halvdel af 1500-tallet

frem til de første par årtier af 1600-tallet i vidt omfang udlåntes og overførtes til kreditmarkedet som et led i den almindelige vesteuropæiske mobilisering af pengemidler, kan man ud fra Nr. Vollum-regnskabet se, at der i anden tredjedel af 1600-tallet indtraf en begrænsning i bondesamfundets pengecirkulation og kreditøkonomi. Begrænsningerne i kreditmarkedet fik bønderne til at lade pengene blive på »kistebunden«, så de havde midler parat til at klare indfæstnings- og arveafgifterne ved generationsskifterne på gårdene. Betalingen af større pengebeløb skete atter overvejende vertikalt til herskabet, hvilket naturligvis må have haft afgørende indflydelse både på landdistrikterne og på samfundsøkonomien i sin helhed. Spørgsmålet er, om den slesvigske tendens har haft gyldighed også for kongeriget. I så fald må det store antal møntskatte fra svenskekrigenes tid ikke blot ses som udtryk for krig, men altså også som et resultat af en ændring af kreditforholdene på landet. Denne tanke er fascinerende, og det er værd at overveje, om andre markante koncentrationer af skattefund, som f.eks. de mange skattefund i anden halvdel af 1300-tallet, ikke også kunne forklare ud fra sådanne ændringer i monetiseringsmønsteret?

Keld Grinder-Hansen

Skifter fra Køge 1597–1655, udg. Gerd Neubert. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1992. 482 s., 225 kr.

Den tid er slut, da publiceringen af skriftlige kilder kun rettede sig mod papir-historikere. *Skifter fra Køge* er et godt eksempel på dette. Dette udvalg af skifter er forbilledligt publiceret med en fyldig indledning, som forklarer, hvad skifter er, og giver en god forståelse for, hvad sådanne kilder kan bruges til, også for lægmænd. Der gives desuden en beskrivelse af, hvordan udvælgelsen af skifterne er foregået.

Bogen indeholder 24 skifter taget fra de fem ældste skifteprotokoller, som dækker perioden 1596–1663. Der er i alt indført 406 skifter i denne periode, og selv om det oplyses, at mange er summariske, har det alligevel været nødvendigt at foretage en udvælgelse blandt de mere udførligt gjorte skifter. For at give dette udvalg bredde og en rimelig repræsentativitet er der plukket nogenlunde ligeligt gennem hele perioden, og desuden er det forsøgt at dække så mange erhverv som muligt.

Samlingen har selvfølgelig en social slagside. Som altid er det de bedre bemidledes vir-

kelighed, der beskrives. Men det kan vi hverken klandre udgiveren for eller for dens sagskyld skiftesmændene i sin tid.

I indledningen præsenteres også den fysiske virkelighed, som skifterne i sin tid er opstået i, idet byen Køge, dens byggeskik og opland præsenteres med gode litteraturhenvisninger for den, som vil vide mere.

Præsentationen af teksten, skifterne selv, er let overskuelig og velgjort. Skifterne står i kronologisk rækkefølge, opdelt efter de fem protokoller, de er hentet fra. Hver protokol præsenteres, når man når til den, og der angives eventuel litteratur, hvor andre skifter fra den er publiceret. Hvert skifte indledes med en præsentation af afdøde, boligens placering i byen, familierelationer og erhverv, så vidt disse oplysninger haves.

Det er rart at se, at der her endelig er nogen, der har forstået at bruge *bogen* som det geniale redskab, den er. Her er ingen decimalnummering af kapitler, men en fornuftig brug af toptekster, som letter ens orientering, når man sidder med værket. Dette gør sammen med et godt personregister, sagregister med ordforklaringer og det obligatoriske afsnit om mønt, mål og vægt bogen til en fornøjelse at arbejde med.

Bi Skaarup

Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte Schleswig-Holsteins, red. Bjørn Poulsen og Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Band 21. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1992. 244 s., 35 DM.

Landbohistorisk Selskab og Arbeitskreis für Wirtschaftsgeschichte Schleswig-Holsteins afholdt i 1989 i Kiel seminar om bondedagbøger og alle slags optegnelsesbøger fra landet. Denne bog, som er redigeret af to af initiativtagerne til dette forskningssamarbejde over landegrænserne, indeholder indlæggene fra seminaret, men mere end det. Redaktørerne har suppleret med en instruktiv indledning, hvor problemstillingerne omkring bondedagbøgerne trækkes op, og desuden slutter bogen med en omfattende bibliografi over udgivelser af registratorer, dagbøger og behandlinger heraf i hele Nordeuropa. Bibliografien, der er opdelt efter lande, er blevet en fornem nøgle til den forskning, der er foregået på feltet siden 1960'erne. Nye læsere kan med fordel begynde dér!

Ellers indeholder bogen 14 artikler på engelsk eller tysk om alle slags landlige optegnelser fra 1500-tallet til ind i det 20. århundrede. Der er bidrag fra Danmark, Sverige, Nordtyskland og Holland (den frisiske del). De kredser om materialets værdi som kilde til den landlige økonomi og landbrugets historie under meget forskellige forhold. Enkelte af bidragene bevæger sig også over i det mentalitetshistoriske, som faktisk blev temaet for forskergruppens seminar i Sverige i 1992 (rapport under udgivelse af Nordiska Museet, Stockholm).

Artiklerne er samlet land for land. Det giver overblik over de nationalt forskellige optegnelstyper og arbejdet med indsamling, registrering og bearbejdelse, men det betyder også, at de metodiske betragtninger skal findes spredt i bogen, og der er fra artikel til artikel en del kronologiske spring at foretage. Den røde tråd, nemlig hvordan den enkelte bedrift tilpassede sig forholdene, er dog til at finde. Mange af forfatterne har desuden leveret interessante refleksioner over, hvordan den tætte viden fra mikroplanet kan overføres til makroplanet.

De danske bidragydere har præsenteret bondedagbøger, som spænder vidt. Bjørn Poulsen analyserer en hel række af vestslesvigske optegnelser fra 16. og 17. århundrede. De er skrevet af frie bønder med god jord, og de giver et enestående billede af handel og kredit i en tid, hvor noget lignende ikke kendes i kongeriget.

Hvad skete der, når ulykkerne kom, og omstilling var nødvendig? Karl Peder Pedersen bruger en fæstebondedagbog fra Vestfyn til svar på spørgsmålet. Kvægpesten rev fra 1740'erne i flere perioder bondens kvæg bort, men den skrivende fæster, der karakteriseres som »almindelig«, klarede sig, bl.a. fordi han skaffede sig flere heste. Desuden hjalp væksten i befolkningen og de bedre priser. Fæsteren Christen Andersen fra Nørre Tulstrup i Midtjylland, hvis dagbog fra reformtiden Jens Holmgaard udgav i 1969 og her sætter ind i den løbende diskussion om drivkræfterne bag reformerne, klarede sig også godt og »glemte« helt at omtale den senere så berømte stavnsbåndsløsning i 1788. Han var tilsyneladende mere optaget af sin bedrift.

Gudrun Gormsen behandler hedebonden Peder Knudsen, der i ca. 25 år fra 1830 skrev dagbog om det krævende arbejde med at eksistere på en hedelod, hvor alt skulle udnyttes. Beskrivelserne af hverdagen danner grundlag for et stortilet forsøg på Museet på Hjerl Hede med at genskabe det økologiske hedebrug. Dagbogens kildeværdi afprøves altså helt håndfast og bogstaveligt.

Men hvor meget kan man tegne store udviklingslinier ud fra dagbøgerne, hvor repræsentative er de? Esben Hedegaard har i sit

indlæg, som bygger på den fynske Hølevad-dagbog 1793–1863, vendt og drejet dette spørgsmål ved at holde dagbogens oplysninger op mod andre kilder. Kan dagbogen f.eks. forklare noget mere om årsagerne til den udbyttestigning, som generelt sker i årtierne efter 1800? Hedegaard får via dagbogen indkredset merglingen som den vigtigste faktor, men er også inde på de psykologiske forhold i forbindelse med skiftet fra fader til søn i 1838. Det er en god, konkret historie, som måske er indeholdt i andre optegnelser, men det kræver gennemførelse af lignende kontrolstudier, mener Hedegaard.

Af de øvrige landes bidrag fanger nogle både ved levende fremstillingsform og inspirerende synsvinkler. Meget medrivende er Wiebe Bergsmos beretning om den frisiske 1500-tals bonde Abel Eppens optegnelser, som handler om politik, godt kvæg og en stærk tro på reformationen. Hans verden er som klippet ud af tidens landlige maleri, men her må man bruge fantasien, for bogen er mest illustreret med kort og planer.

For gode vinkler på dagbogsstoffet kan også anbefales Janken Myrdals påtegning af, hvordan arbejdstiden kan studeres, og Helmut Ottenjanns undersøgelse af bønder og håndværkeres aktionsradius. Kvantificering af dagbogsoplysningerne er dog her idealet i en grad, så man får lyst til at forsvare den enkelte bonde, den »lille« historie.

Redaktørerne og forfatterne har med denne forskningsrapport fået fastslået, at forandringer i landbosamfundet fortegnes og misforstås, hvis ikke de mange, også nogle meget tidlige, bondeoptegnelser kommer med i billedet. Der tegner sig allerede et billede af agrare regioner, som er afgrænset af naturens muligheder, og hvor det politiske var underordnet, hvis der da ikke lige var krig på egen.

Margit Mogensen

Michael Bregnsbo: Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775–1800, belyst ved trykte prædikener og taler. Den danske historiske Forening, 1992. 160 + 124 s.

Her er et speciale i uforkortet gengivelse – en kendt genre og et kendt udseende, computertidens hønsetryk. Dermed et det grimme egentlig også sagt, for det er en undersøgelse, der klart og velunderbygget søger at gøre op med en kirkehistorisk myte, nemlig den om, at oplysningens og rationalismens præster prædikede om landhusholdning og særligt om kartoffelavl. Det er sikkert en myte, der har været enighed om at skabe, da de kirkelige vækkel-

ser skulle skrive deres egne historier i forrige århundrede. På en åndløs baggrund tager alt sig jo smukt ud, men hvor effektivt, det 19. århundredes myte kan manes i jorden, er usikkert, for kender vi overhovedet det sene 18. århundredes prædiken?

Bregnsbo har valgt at belyse gejstlighedens syn på samfund og øvrighed gennem prædikener, hvilket da ville have været en god idé, hvis vi stod over for prædikener, som de publiceredes i det 19. århundrede, nemlig i hele årgange – eller sammenstillet til postiller dækkende alle kirkeårets perikoper. Det gjorde man ikke i det 18. århundrede. Nærmest tværtimod. Bregnsbo er bevidst om de metodiske vanskeligheder, der ligger deri. I sin ultrakorte karakteristisk af tidens homiletik siger han, at det var ildeset, at præsten prædikede efter manuskript. Alene det giver et problem. De prædikener, der har lydt i sognekirkerne, er aldrig skrevet ned – og de, der er skrevne og udgivne, er som regel karakteriseret ved noget ganske særligt, et bestemt budskab, der skulle formidles ved en given lejlighed. Det bliver tydeligt, når man ser på udgiverskaren. Det var ikke almindelige sognepræster, men i vidt omfang det oplyste jet-set af bisper, hof- og slotspræster, rektorer og hovedstadspræster. Bregnsbo er på det rene med, at trykte »prædikener« i slutningen af det 18. århundrede slet ikke er prædikener i egentlig forstand, men snarere et offentligt medium. Trykte prædikener kan opfattes som essays om religion, moral og samfund – og dermed er vi faktisk inde i en af det 18. århundredes foretrukne litterære generer. Det drejer sig om en moderne, teologisk essayistik, der viser sig levende interesseret i og debatterende alt »det moderne«.

De behandlede prædikener er forfattet af tilfrelse embedsmænd i en ganske liberal stat. Der er overskud til at diskutere snart sagt alt vedrørende stat og samfund og idealer for menneskenes sociale omgang. De gejstlige svæver som »spectators« over samfundslivet med analyser og begrebsliggørelser. De optager moderne ord og begreber om det nationale, fædrelandet, den nyttige borger og fysiokratismen, men de vælger selv, hvad de vil bruge. Moderne, radikale politiske ideer tematiseres – for jævnt hen at forkastes. Kritikken af samfundsindretningen er svag. Det billede, der tegnes, ligner meget det, Ole Feldbæk giver i *Dansk Identitetshistorie*, bd. 1.

Oplysningen og rationalismen er en parentes i dansk kirkehistorie. Prædikenhistorisk er der en stærk linie fra ortodoksi og pietisme til det 19. århundredes vækkelser. En prædiken skal forkynde Guds ord og sigte på den enkeltes frelse. Oplysningstidens prædiken forudsætter alle forhold gennemlyste af fornuften. Alt er såre enkelt, blot menneskenes børn vil

forstå alle tings sammenhæng og blive dydige. Dyden er et hovedbegreb, der fejer det politiske til side. Hvis alle er dydige, enten det er kongen, adelen, embedsmændene eller borgere og bønder, så opnås noget, der kan lignedes ved en naturtilstand i staten. Bregnsbo læner sig tungt op ad Jens Arup Seips begreber om 1700-tallets enevælde og konkluderer, at den opinionsstyrede enevælde er for de højere lag (bl.a. gejstlige), mens de lavere får den oplyste enevælde. Det er med andre ord de mellemste lag i samfundspyramiden, der har fat i magten via intellekt, viden og dannelse. Det er disse lag, der sidder tungt på magten og meningsdannelsen – og som ganske givet ikke er til sinds at give den fra sig. De er derfor både oplyste og konservative. Et sjovt eksempel herpå er modviljen mod social mobilitet. Det var jo netop den mulighed, der åbnedes ved den teokratiske enevælde. Bregnsbo undrer sig over den lovprisning af den sociale mobilitet, der udtrykkes i 1778 ved Maren Loss de Lindenpalms begravelse i Engum ved Vejle. Det er såmænd ikke underligt, da hele det jyske 1700-tal levede højt på den sociale mobilitet, der gaves med den teokratiske enevælde. Det har Hugo Matthiessen analyseret så udmærket bl.a. i *Snapstinget*, 1946.

Ved at undersøge de trykte prædikener får man underbygget det billede af sidste fjerdedel af det 18. århundrede, vi allerede er bekendt med. Hvis man skal ned i græsrodderne, hvordan der prædikedes i de tusinder af landsbykirker, må kilderne være andre. Her kunne visitatsberetninger være gode, for så vidt bisperne har haft øre for det særlige. Egentlig har man først det, når der er en forskydning mellem det moderne og det gammeldags. Et fint eksempel herpå fra en anden periode er de visitatsberetninger af H.L. Martensen, som Henning Heilesen publicerede i *Kirkehistoriske Samlinger* 1987 og 1988.

Bregnsbos bog er meget nyttig, hvad angår fremlæggelsen af et stort og uoverskueligt materiale. Det er dygtigt systematiseret i bogens anden del, materialesamlingen – en god hjælp til den, der vil arbejde videre med de gejstlige embedsmænds publicerede holdninger til stat og samfund.

Carsten Bach-Nielsen

Holger Rasmussen: To færøske gårdanlæg. Dúvugarðar i Saksun og bylingen Heimi í húsi på Koltur. Det Kongelige Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Skrifter 16, 1992. 85 s., ill. Med engelsk resumé. 150 kr.

Den gamle færøske bygningskultur har i mange år tiltrukket kulturforskernes opmærksomhed. Oprindeligt, i den evolutionistiske ånd, blev den betragtet skiftevis ud fra en diffusionistisk, funktionel og økologisk synsvinkel, og den udgør stadig et interessant forskningsfelt blandt andet inden for studiet af kulturel kontinuitet og forandring.

Den »klassiske« færøske gård, som den f.eks. kendes fra Frilandsmuseet, med de to karakteristiske stuer, røgstuen og glasstuen, er et eksempel herpå. Glasstuen slog igennem i 1700-tallet i en periode af relativ velstand, men har sandsynligvis sine aner på øerne tilbage til 1550–1650. Et eksempel på, at velstand ikke har givet kulturel forandring.

Ud fra ønsket om at beskrive den færøske bygningskultur foretog Nationalmuseet i 1947 en undersøgelse på Færøerne. Denne undersøgelse førtes videre i 1949 med et intensivt arbejde omfattende registrering, opmåling, fotografering og traditionsindsamling vedrørende to udvalgte bygningskomplekser, Dúvugarðar (Duegården) i Saksun og byling (færøsk býlingur, del af landsby, opstået gennem deling af en enkelt gård) Heimi í húsi på Koltur. Det var en heldig beslutning. Endnu var det muligt at finde rimeligt bevarede bygningskomplekser, og deres anvendelse (samt traditionsstoffet) var endnu ikke præget af den store udvikling i efterkrigstiden.

Duegården er nu et fredet tidsminde under tilsyn af Føroya Fornminnissavn. Gården gennemgås dels som et hele, dels rum for rum med beskrivelse af konstruktion, materialer, inventar og brug. Hertil knyttes et lige så stort afsnit, som refererer til traditionsstoffet. Disse belyser gensidigt hinanden. Tilsvarende gennemgås Heimi í húsi, som består af to gårde, hvis bygninger ligger spredt mellem hinanden. De 52 illustrationer (fotos og tegninger) giver et indtryk af placering, konstruktion, inventar m.v.

Holger Rasmussen har valgt at fremlægge materialet fra undersøgelsen i deskriptiv form, således som det findes i Dansk Folkemuseums arkiv, uden at supplere det. Det er lidt ærgerligt, at bygningshistorien ikke er fuldt belyst gennem bl.a. arkivalske undersøgelser – det ærgerligste er dog nok, at der ikke er et nyt bud på tolkningen af den færøske gårds udvikling. Men det har – navnlig på Færøerne –

været et stort savn, at denne undersøgelse ikke var tilgængelig. Så man bør snarere glæde sig over, at dette væsentlige materiale nu foreligger i bogform.

Peter Korsgaard

Hanne Willert: Store familier i små huse. 77 husfamilier i 1800-tallets Kyndby. Kultursociologiske skrifter nr. 29. Akademisk Forlag, 1992. 168 s., 158 kr.

Med denne bog er sognet Kyndby i Hornsherred blevet et sted, som den, der interesserer sig for familiehistorie, ikke kan komme uden om, og for lokalhistorien er der kontante oplysninger og inspiration til nye arbejder. Men det må straks siges, at det er en meget akademisk bog, kultursociologen Hanne Willert har skrevet, og læseren må med på flere metodiske skoleridt, før de »rigtige« familier, der også gør bogen underholdende, kommer med.

Bogen er en viderebearbejdelse af forfatterens magisterkonferensafhandling om familiestruktur. Dens mål er at undersøge, hvordan opbrud og afvandring påvirkede familien og desuden at videreføre den familiehistoriske diskussion, som brød igennem i 1970'erne. Metoderne, de demografiske såvel som de mere etnologiske, kommer også under lup. Hvad er og navnlig var en familie egentlig, og hvordan registrerer man bedst forskydninger? Man får god besked om de forskellige definitioner og om den statiske analyse i forhold til den dynamiske, altså øjebliksbilledet i forhold til et billede af, hvordan tilstandene udvikler sig over tid. Hanne Willert beskriver meget grundigt de metodiske overvejelser, kildernes styrke og svaghed, samt hvorfor netop Kyndby er valgt som analyseobjekt.

I kapitlet »Kyndby i 1870 - et tværsnit« afdækkes på grundlag af folketællingen, matrikelmateriale m.m. ejendomsforhold samt befolkningssammensætning i et sogn, som netop da toppede m.h.t. indbyggertal i 1800-tallet. Af de 469 indbyggere boede 323 i huse, og det er den gruppe, analysen er samlet om, da det først og fremmest var fra den, der blev søgt til byen.

Man mærker, at forfatteren virkelig behersker sit stof og den etnologiske og demografiske litteratur; derimod er de landbrugshistoriske sammenhænge af og til noget enstrængt opfattet. Der gøres opmærksom på, at »husfolkene« er en meget sammensat gruppe med både jordløse og husmænd med op til 1 td. hartkorn, men dog bruges arbejde for andre (lønarbejde) som det afgørende for tilhørsforholdet til gruppen (s. 21). Spørgsmål om krea-

turholdets størrelse, græsningsmuligheder og den både økonomiske og psykologiske forskel på at være indsidder helt uden jord og husmand med adskillige tønder land under plov kunne dog tænkes at have været vigtigere kriterier for det sociale tilhørsforhold, end om man i perioder arbejdede lidt på Svanholm eller på en af de 17 gårde.

Hvordan indrettede man sig så med familien hos »husfolkene«, og hvordan ser det ud i forhold til de mere stationære »gårdfolk«, spørges der. Tværsnitanalysen fra 1870 afdækker bl.a., at der var flere tre-generationsfamilier på gårdene end i husene, men ved en forløbsanalyse, som bygger på kirkebøger og folketællinger frem til 1880, udviskes nogle af forskellene, og der konkluderes, at der også i husene i mange perioder boede flere generationer sammen. Det bruges som et vægtigt argument for, at et demografisk tværsnit kan lede til forkerte resultater, når det drejer sig om de finere masker i familiernes netværk. Et andet af forfatterens resultater af den tidkrævende længeanalyse med brug af flere kildetyper er, at hun i detaljer kan følge i hvilken udtrækning, der var tale om slægtskabsforhold i de, viser det sig, temmelig åbne familier. Der var nok spor af oprud i familien, da afvandringen tog fart p.g.a. manglende boliger og arbejde i sognet, men der var alligevel plads til både plejebørn og gamle, altså store familier i små huse. Påvirkningen fra industrikulturen opløste foreløbig ikke disse sociale mønstre, og der kom ikke straks moderne kernefamilier ud af forandringerne.

Forløbsanalysen og familiedannelsen, som er beskrevet i kapitlerne 4 og 5, er umiddelbart fængslende. Tallene for vielsesalder, fertilitet og børnedødelighed bliver håndgribelige realiteter, når de kobles på navngivne, virkelige personer, og lidt utålmodige læsere kan anbefales at begynde læsningen der.

Hvis man undlader at hæfte sig for meget ved de mange gentagelser af bogens resultater og i øvrigt ikke irriteres over jeg-formen i et videnskabeligt arbejde, har man et gedigent kulturstudie, som fortjener at blive stående som reference ved andre beslægtede lokale eller landsdækkende undersøgelser af familien – den mærkelige størrelse.

Margit Mogensen

Johnny Wøllekær: Fattiggårdene på Fyn. Landbohistorisk Selskab, 1993. 160 s.

1800-tallets fattiggårde er af eftertiden blevet betragtet med en blanding af afsky og fascina-

tion. Det gælder også i faghistorikernes kredse. Har man skullet anskueliggøre fattigforsorgens skyggesider i 1800-tallet, er det ofte blevet gjort med netop fattiggårdene som eksempel. Betegnelsen i sig selv er næsten nok til at få det til at løbe koldt ned ad ryggen.

I de trykte fattiggårdsreglementer, bespisningsreglementer og reglerne for fattiggårdens indretning har der været stof at tage af, når man i lokal- og socialstudier har skullet illustrere de fattiges elendighed. Særlig slående har det naturligvis kunnet gøres, når man har kunnet stille disse citater sammen med en enkelt, konkret fattigsag.

I sin bog om fattiggårdene på Fyn, der bygger på et speciale fra Historisk Institut ved Odense Universitet, prøver Johnny Wøllekær at sætte spørgsmålstegn ved den almindelige opfattelse af fattiggårdene, at nuancere opfattelsen af dem. Det er der kommet en god og særdeles læseværdig bog ud af.

Baggrunden er en grundig og omfattende undersøgelse af de fynske fattiggårde, hvor Johnny Wøllekær inddrager et meget bredt kildemateriale af både central og lokal oprindelse.

Som baggrund for sin skildring opridser forfatteren udviklingen i sociallovgivningen i tiden frem til socialreformen i 1933, ligesom han præsenterer samtidens intentioner bag oprettelsen af fattiggårdene.

Med udgangspunkt på Langeland slog fattiggårdsbevægelsen hurtigt an på Fyn, hvor der først i 1860'erne med forfatterens ord gik »en bølge af anlægsfeber« gennem de fynske sogne – og det øvrige Danmark med. Der blev i alt anlagt 55 fattiggårde på Fyn, hvoraf nogle var et resultat af fælleskommunale initiativer, og slutresultatet blev, at omtrent hver anden af de fynske sognekommuner ved 1880'ernes slutning var involveret i driften af en fattiggård. Johnny Wøllekær har med andre ord haft et omfattende grundlag for sin undersøgelse.

Fattiggårdens storhedstid – på Fyn og andetsteds – lå i perioden fra 1860 til 1880. På Fyn blev den sidste fattiggård oprettet i 1887. Deres æra blev kort. 1890'erne betød afslutningen for mange af fattiggårdene, om end andre vedblev at eksistere i en noget anden skikkelse, som alderdomsasyler, husvildeboliger o.l.

Johnny Wøllekær følger fattiggårdenes oprettelse og nedlæggelse. Hvor materialet tillader det, får læseren en nøje gennemgang af gårdens grundplaner og indretning. De fleste fattiggårde var nybygninger, og man kan nok undertiden forbløffes over ambitionsniveauet i byggeriet, der da også langt de fleste steder hurtigt viste sig at være kraftigt overdimensioneret.

Blandt motiverne til fattiggårdenes oprettelse var blandt andet ønsket om besparelser på fattigvæsenets udgifter. Forfatteren viser da også, at der var en klar sammenhæng mellem sognenes udgifter til fattigvæsenet og deres motivation for at investere i opførelsen af fattiggårde. Lige så klart viser han, at det økonomiske regnestykke ikke gik op. Fattiggården blev ikke nogen god forretning for kommunerne. De kunne ikke – som tanken ellers havde været – bære sig selv økonomisk, dertil var drifts- og ikke mindst anlægsudgifterne for høje. Baggrunden var også, at de ikke fik så stort et klientel, som man havde forventet, og heller ikke den sammensætning af klientellet, som var en forudsætning for, at gårdene kunne blive selvforsynende og selv bærende enheder. Wøllekær viser, at omkring 1880 blev kun 50–60% af fattiggårdenes kapacitet udnyttet, og i 1890'erne var tallet nede på 25%.

Ikke overraskende viser Wøllekærs analyser af klientellets sammensætning, at langt hovedparten af fattiggårdslemmerne indtil 1890'erne udgjordes af børn og gamle, landbosamfundets mest udsatte og svage grupper. Overraskende er det derimod, at han kan eftervise et forholdsvis drastisk fald i antallet af børn blandt beboerne i perioden efter 1890. Som en forklaring herpå peger forfatteren på betydningen af børneloven af 1888 og dens gentagelse i fattigloven af 1891, som bl.a. betød, at enlige, ubemidlede mødre blev sikret børnebidrag, idet det blev fattigvæsenets opgave at udlægge beløbet og inddrive det fra de skyldige barnefædre. Den faldende belægning på fattiggårdene i løbet af 1890'erne skyldtes altså ikke mindst et fald i mængden af børn og unge. Som helhed blev klientellet i 1890'erne i stigende grad karakteriseret af alderssvækkede og syge beboere, der kun i ringe grad har kunnet medvirke til gårdenes drift. Wøllekær gør fint rede for, at med den ændrede sammensætning af klientellet fulgte også en mindre mobilitet. Hvor der i fattiggårdenes tidlige periode var en del beboere, der kun var kort tid på gårdene – i forbindelse med fødsler eller kortere varende sygdom – blev det nu for alvor det tunge klientel, og dermed også den mindst mobile del af de fattige, der blev tilbage. Han finder forklaringen herpå dels i den ændrede fattiglovgivning, dels i de bedre økonomiske tider. Han kunne måske nok i større grad have inddraget denne periodes stærke befolkningsstrøm fra land til by i sin forklaring. Vi befinder os her i en periode, hvor det fattige befolkningsoverskud på landet i vidt omfang flytter til byerne. Tilbage blev netop de, der nu befolkede fattiggårdene, de, for hvem de nye muligheder i byerne ikke var et alternativ.

Mest spændende er den sidste halvdel af

bogen, hvor Wøllekær ser nærmere på levevilkårene på fattiggårdene, og ser på dem sammenholdt med levevilkårene for de grupper, hvorfra fattiggårdene hovedsagelig rekrutterede deres beboere: de jordløse husmænd, småhåndværkerne og landarbejderne.

Han konkluderer meget overbevisende, at levevilkårene, hvad angår både boligindretning og forplejning, bestemt ikke var ringere på fattiggårdene, snarere tværtimod. Specielt var formentlig boligforholdene betydeligt bedre, end hvad hovedparten af landbosamfundets dårligt stillede var vant til. Ganske interessant og overraskende er det også at læse, at hvad forplejningen angår, opfyldte kostsammensætningen, som den fremgår af bispisningsreglementerne, i det store hele de krav, man i dag ville stille til en fornuftig ernæring, når der ses bort fra datidens mangel på frisk frugt og grønt. Meget tyder da også på, at sundhedstilstanden hos fattiggårdenes beboere stort set var god og ofte bedre end blandt landarbejdere og jordløse husmænd, naturligvis taget i betragtning, at mange af gårdenes beboere var kronisk syge og svage.

Wøllekær og læseren står tilbage med det spørgsmål: Hvorfor var da fattiggårdene så forhadte i såvel deres samtid som deres eftertid? Hvorfor har de fået et så dårligt eftermæle? Noget egentligt svar på dette spørgsmål kan forfatteren ikke give på grundlag af sin undersøgelse, dertil mangler det nødvendige kildemateriale. Han søger at belyse problemet gennem nogle klagesager fra beboerne, der alle peger i samme retning: Det var umyndiggørelsen, frihedsberøvelsen, disciplinen m.m. Selv om belægget for dette svar ikke fremstår særlig tydeligt af undersøgelsen, vil de fleste læsere nok give Wøllekær ret.

Wøllekær har med sin bog opnået sit erklærede mål: At nuancere opfattelsen af fattiggårdene. Han har også skabt et empirisk grundlag for en række af de antagelser, der hidtil er blevet fremsat på et noget spinkelt grundlag omkring disse institutioner. Det gælder ikke mindst hans konklusioner omkring fattiggårdenes økonomi og udviklingen i klientellets omfang og sammensætning.

Bogen er velskrevet, og bl.a. den velanbragte brug af citater er med til at krydre fremstillingen og give den kød og blod. Det samme gælder illustrationerne. Her har nærværende anmelder dog et par enkelte hjertesuk. Lidt for ofte er de udførlige illustrationstekster rene gentagelser af brødteksten. Hvorfor ikke bruge illustrationerne og billedteksterne til at give læseren noget, som vi ikke får i teksten? Bogen er også særdeles velforsynet med (typografisk set ikke særligt smukke) tabeller og procenttal, der bygger på særdeles små tal. Det har altid forekommet mig lidt problematisk at ud-

regne procenter på talstørrelser omkring de 100. Mange af disse tabeller kunne med fordel være strøget, ikke mindst da forfatteren alligevel beskriver dem og drager sine konklusioner af dem i teksten. Måske er det en lille rest af specialeformen, der har overlevet den omskrivning, forfatteren nævner i indledningen. Men lad ikke disse småting overskygge den kendsgerning, at vi her har en absolut anbefalelsesværdig og læseværdig bog.

Inge Bundsgaard

Flemming Just: Landbruget, staten og eksporten 1930–1959. Sydjysk Universitetsforlag, 1992. 583 s., 300 kr.

Hovedpersonen i Flemming Justs disputats er landbrugets eksportudvalg, som i den behandlede periode spillede en hovedrolle i reguleringen af eksporten af landbrugsvarer og dermed i den samlede danske udenrigshandel. Men perspektivet er udvidet på flere ledder. Som hovedspørgsmål er rejst, hvordan dansk landbrug gjorde sig fri af sin tidligere, erklærede liberalisme og blev varmhjertet tilhænger af økonomiske reguleringer, og først og fremmest, hvordan forholdet var mellem stat og organisationer. Samspillet mellem disse to komponenter er undersøgelsens gennemgående tema, og i tilknytning til den politologiske korporatismemedebat konkluderes, at landbrugsorganisationerne og andelsbevægelsen ikke fremmede en korporativ udvikling og heller ikke blev statsliggjort, men formåede at opretholde deres selvstændighed. I denne sammenhæng inddrages også de politiske partiers holdninger, og det bemærkes bl.a., at organiseringen på andelsbasis var et ideologisk aktiv i forhold til Socialdemokratiet, der af denne grund i flere situationer støttede eksportudvalgene mod de private eksportører.

Det empiriske grundlag er først og fremmest den store publicerede og upublicerede kildemængde, som organisationerne frembragte, og som forfatteren har samlet og systematiseret. Også de politiske holdninger er indgående analyseret. Derimod savnes forvaltningens og navnlig landbrugsministeriets akter i kildegrundlaget, hvad der kan undskyldes med disses uordnede tilstand, men dog er beklageligt, fordi det bevirker, at den tredje komponent i spillet mellem politikere og organisationsledere, nemlig embedsmændene, er kommet til at stå svagt i billedet. Måske spiller de ingen væsentlig rolle. Som det også tidligere er blevet fremhævet, stod landbrugsministeriet svagt, fordi det frem til 1970'erne ikke kunne måle sig med Axelborg i landbrugsfaglig ekspertise. Men spørgsmålet må stå åbent, og

uløst er i hvert fald problemet, hvordan Erik Eriksen og hans embedsmænd bar sig ad med at holde landbruget i ro i de kritiske år 1945–47, da dets utilfredshed kombineredes med usædvanlig styrke.

Vægten i undersøgelsen ligger på perioden 1945–50, og det er her, den bringer mest nyt for dagen. At litteraturen om disse år er sparsom, er rimeligvis grunden til, at forfatteren i det hele taget har koncentreret sig om kildematerialet, og det er han ikke alle steder sluppet godt fra. Værst er den heldigvis meget sparsomme omtale af besættelsesårene.

Det er korrekt, når det anføres, at repræsentanter for dansk og tysk landbrug forhandlede direkte med hinanden. Men blot ved at skimme i litteraturen kunne forfatteren have fundet ud af, at det skete i en undergruppe af det dansk-tyske regeringsudvalg, og at alle væsentlige forhandlinger blev ført i det centrale embedsmandsudvalg, da handelen havde karakter af varebytte. Danmark var under krigen stort set et statshandelsland, og det er et spørgsmål, om det ikke indebar en svækkelse af organisationernes inklusive landbrugets indflydelse. Det havde også været klogt at udelade den specialhandelstabel, der er aftrykt på side 208. Ifølge den skulle Danmark under besættelsen have modtaget omtrent lige så mange varer fra Tyskland, som det selv leverede, skønt clearingkontoen i 1945 viste et dansk tilgodehavende på ca. 3 milliarder kr. Men disse tal stammer fra toldvæsenet og medtager ikke tjenesteydelser og heller ikke de meget betydelige salg til den tyske værne-magt i Danmark eller med denne som mellemmand. Tallene er misvisende og er heldigvis ikke brugt til noget.

Alt i alt efterlader bogen en række spørgsmål og lakuner i emnets behandling. Men især dens analyse af landbrugsorganisationernes ingenlunde ukomplicerede holdning og ageren i reguleringspolitikens afviklingsperiode op til 1950 er et vægtigt bidrag til efterkrigstidens historie.

Henning Poulsen

Tage Kampmann: Inden for murene i undervisningsministeriet. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 158. Odense Universitetsforlag 1993, 132 s., 160 kr.

Det skal nok blive bogens personskildringer («nogle streger til portrætter», s. 102 ff.) af ministre og chefer i undervisningsministeriet, som bliver læst med størst opmærksomhed. Tage Kampmann nåede gennem sine 15 år (1973–1988) som undervisningsinspektør at

gøre tjeneste under fem ministre, og her vurderes de, om man så må sige, set »indefra«. Flere af vurderingerne har overrasket nærværende anmelder. Åbenbart falder ministrenes evne i debatten ikke nødvendigvis sammen med Kampmanns vurdering af deres resultater, og det føjer en dimension til billedet, at den garvede seminarierektor åbent erkender, at han kunne befinde sig ret aparte ved at være sat under kommando af yngre ministre med baggrund inden for skoleverdenen (f.eks. s. 64). Et generelt træk ved dansk skoleforvaltning synes at være, at direktorater mere villigt end de lokale myndigheder, og ministre mere villigt end direktoraternes embedsmænd imødekommer klager og dispensationsansøgninger. Det betaler sig åbenbart at »gå til ministeren« (s. 48).

Men *Inden for murene* har et bredere sigte. Bogen henvender sig åbenbart til læsere uden politologiske forudsætninger og uden bevandring i slotsholmsjargonen. Med forfatterens egne oplevelser som baggrund skildrer den undervisningsministeriets opbygning og arbejds-gange. Den reflekterer over embedsmandsrol- len i det moderne politiske system og over samspillet mellem minister og folketing og mellem ministerium og brugere. I den daglige debat står forvaltningsapparatet omkring mi- nistrene i nogen grad i skyggen af det politiske spil i Folketinget. Forvaltningsapparatets vir- kemåde og vilkår har imidlertid væsentlig ind- flydelse på, hvordan samfundet udformes; og bogen yder efter min mening et godt bidrag til forståelse af holdninger, tænkesæt og etik hos de embedsmænd, der er nærmest til at betjene de politisk valgte ministre.

Tage Kampmann, der nu er seniormedarbej- der ved Institut for Dansk Skolehistorie ved Danmarks Lærerhøjskole, var en mangeårig

seminarierektor, da han i foråret 1973 ind- ledte sin ministerielle karriere som pædago- gisk chef for seminarieområdet. Forfatteren var således ikke vokset op inden for den mi- nisterielle verden og evner måske derfor at lægge både indsigt og distance i skildringen, der således får dybde og perspektiv.

Genremæssigt er bogen på én gang analyse og berettende kilde, på én gang skolehistorie og almindelig forvaltningshistorie fra de be- vægede år efter »jordskredsvalget« i 1973 og frem til Haarder-æraen. Mens han sad i mi- nisteriet, nåede Kampmann at opleve syv valg med skiftende uddannelsespolitiske konstella- tioner i Folketinget. Pr. tradition var (og er) undervisningsområdet et af de meget levende områder i dansk politik, og »ungdomsoprøret« satte, forstår man, boller på suppen. Dertil kommer, at ministerium og direktorater gen- nemgik to gennemgribende omstruktureringer i Kampmanns tid. En tredje omstrukturering fulgte i 1990 efter hans afgang.

Det er en omskiftelig verden, bogen opruller. En verden, hvor alle altid synes at have meget travlt, hvor der arbejdes professionelt, men of- test kun med løsninger på kort sigt, hvor der må manøvreres mellem politisk og faglig sag- lighed, mellem juridisk og pædagogisk saglig- hed. Kampmann noterer en med årene vok- sende formløshed i ministeriets lederstil (»mi- nisterreferaterne« bl.a., s. 55) og lader ane, at afbureaukratisering og decentralisering kan have retssikkerhedsmæssige omkostninger. Billedet med gyngerne og karrusellerne slut- ter bogen. Læseren må dog drage sine slut- ninger selv. En spændende bog, hvor de op- mærksomme vil kunne glæde sig ved under- fundige Kampmannske formuleringer, der un- dertiden optræder som kløer i kattepoterne.

Michael Hertz

Bøger fra Dansk historisk Fællesråd

Af foreningens mange udgivelser kan følgende endnu leveres:

Håndbogsserien:

Knud Prange: Heraldik og historie. Kr. 67,95.

Herluf Nielsen: Kronologi. Kr. 46,40.

Georg Galster: Mønt. Kr. 41,35.

Ib Kejlbo: Historisk kartografi. Kr. 42,90.

Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning. Kr. 42,90.

Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. Kr. 41,30.

Poul Rasmussen: Mål og vægt. Kr. 61,90.

Anders Bæksted: Danske indskrifter. Kr. 43,80.

Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. Kr. 45,90.

Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. Kr. 48,80.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. Kr. 44,45.

Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik. Kr. 48,95.

Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Kr. 53,50.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. II. Middelalderen. Kr. 58,95.

Erling Olsen: Statistik for historikere. Kr. 41,70.

Verner Bruhn (red.): Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog. Kr. 145.

GENOPTRYK: *R. W. Bauer*: Calender for årene 601 til 2200. Kr. 138,00.

Andre bøger:

Sven Tito Achen og Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Kr. 69,00.

H. Hjelholt: Skriftprøver fra tiden efter reformationen. Kr. 59,90.

E. Kroman: Skriftens historie i Danmark. Kr. 61,30.

Dansk Historisk Årsbibliografi 1967, 1968 og 1969. Kr. 38,40 pr. hefte.

Dansk historisk bibliografi 1974–76. Kr. 226,30

Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Kr. 78,75.

Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Kr. 51,00.

Fra Fortid og Nutid. En antologi. Redigeret af *Claus Bjørn*. Kr. 97,90.

Historie og lokalsamfund. En håndbog i formidling. Redaktion: *Søren Ehlers*. Kr. 172,00.

Historisk vejviser. Kr. 122,00.

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I–II. Kr. 1.080,00.

De anførte priser er incl. moms 25%, men excl. porto. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk historisk Fællesråd og denne forenings øvrige medlemmer.

Bøgerne og Fortid og Nutid kan bestilles ved henvendelse til Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postbox 661, 2200 København N, tlf. 31 39 66 11 (kl. 11–14).

Indhold

John T. Lauridsen: Kvarterhistorie – fremtidens lokalhistorie.....	99	Skifter fra Køge 1597–1655, udg. Gerd Neubert (Bi Skaarup).....	169
Torben Brink: Niels Hemmingsens forståelse af trolddom – en nyvurdering.....	119	Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte Schleswig-Holsteins, red. Bjørn Poulsen og Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (Margit Mogensen)...	169
Aage Hoffmann: Nachtegall mellem filantropisme og nationalbevidsthed	134	Michael Bregnsbo: Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775–1800 (Carsten Bach-Nielsen).....	170
Debat		Holger Rasmussen: To færøske gårdanlæg (Peter Korsgaard).....	172
Birgit Løgstrup: Hvorfor skrive landbohistorie?.....	154	Hanne Willert: Store familier i små huse. 77 husfamilier i 1800-tallets Kyndby (Margit Mogensen).....	172
Anmeldelser		Johnny Wøllekær: Fattiggårdene på Fyn (Inge Bundsgaard).....	173
Niels Lund: De hærger og de brænder. Danmark og England i vikingetiden (Michael H. Gelting).....	167	Flemming Just: Landbruget, staten og eksporten 1930–1959 (Henning Poulsen).....	175
Bjørn Poulsen: Bondens Penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400–1650 (Keld Grønder-Hansen).....	168	Tage Kampmann: Inden for murene i undervisningsministeriet (Michael Hertz).....	175

Forside: Parcelhuskvarter – et sted i Danmark. Se John T. Lauridsen nummer. Foto Ole Christiansen/Billedhuset (foroven tv.: Axel Dietrichspekt af Kalundborg. Se hefte 1).

DIS-Danmark

